

จากหลักฐานทางตำนานพงศาวดารประวัติศาสตร์ได้แสดงให้เห็นว่า อาณาจักรล้านช้างมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับอาณาจักรล้านนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ (สร้างเมืองเมื่อ พ.ศ.1839) และช่วงที่มีการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่เชียงใหม่แล้ว พุทธศาสนาในล้านนาได้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง มีคัมภีร์ทางศาสนามากมายที่ริจนาหรือแต่งโดยภิกษุชาวล้านนา เชื่อกันว่า วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณีต่างๆ ของล้านนา คงได้ส่งทอดสู่อาณาจักรล้านช้างมาโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช กษัตริย์ล้านช้างที่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา และมีสายสัมพันธ์เครือญาติกับกษัตริย์เชียงใหม่โดยพระมเหสีเป็นราชวงศ์เชียงใหม่ได้ขอคัมภีร์ศาสนาถึง 60 คัมภีร์ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น มายังเมืองหลวงของล้านช้างในรัชสมัยของพระองค์

เมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าโพธิสาลราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง พระเชษฐวงศ์หรือพระโอรสพระธิดา ซึ่งขณะนั้นกำลังเป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ.2089-2091 ?) ได้ตัดสินใจ พระทัยจะกลับมาสร้างอาณาจักรที่เมืองเวียงจันทน์ ได้พาคณะนักปราชญ์ ราชบัณฑิต ขุนนาง พระเถระ ? พร้อมด้วยพระแก้วมรกต ซึ่งได้ อัญเชิญมาในคราวนั้นมาตั้งป้อมค่ายที่บริเวณฝั่งตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ปัจจุบัน เพื่อรอการบูรณะปฏิสังขรณ์นครเวียงจันทน์ (ปัจจุบันคือ อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย) และพระไชยเชษฐาธิราช นับเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในพุทธศาสนาได้ทรงสร้างวัด ปฏิสังขรณ์ และสร้างพระพุทธรูปอย่างสูงสุดนับเป็นยุครุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก (พ.ศ.2103 – 2106) สร้างวัดสุวรรณคูหา , สร้างพระธาตุหลวงเมืองเวียงจันทน์ , สร้างพระพุทธรูปี่ ลำริดขนาดใหญ่วัดน้ำโสม จังหวัดหนองคาย และวัดอื่นๆ อีกมากมาย

ชุมชนภาคอีสานในช่วงวัฒนธรรมล้านช้าง (ไทย-ลาว) จึงได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมด้านพระพุทธศาสนา จารีตประเพณี อักษร ภาษาและอื่น ๆ จากอาณาจักรล้านช้าง ศิลปจารึก เอกสารโบราณ คัมภีร์ใบลาน ตลอดจนจารีตประเพณีอาณาจักรล้านช้าง จึงมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งและแน่นแฟ้นมาจนถึงยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วัฒนธรรมด้านสังคมวัฒนธรรม วัฒนธรรมด้านการเมืองการปกครอง ด้านศาสนาและด้านอื่น ๆ จึงซึมซับอยู่ในสายเลือดของคนไทย-ลาว ทั้งในประเทศไทยและภาคอีสานของประเทศไทยปัจจุบันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

สิทธิชุมชนอีสาน

1. สิทธิภูมิปัญญา เป็นสิทธิเกี่ยวกับโลกทัศน์หรือแนวความคิดเกี่ยวกับตำนานความเชื่อเรื่องการทำเนิดจักรวาล การกำเนิดโลก กำเนิดทวีป กำเนิดมนุษย์ และสรรพสิ่งในโลก ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณหลายเรื่อง เช่น เรื่องปฐมกัป ได้กล่าวถึงการกำเนิดธาตุสี่ ลม น้ำ ดินไฟ และมนุษย์คู่แรกที่น่าเป็นบรรพชนไทยลาวชื่อ ปู่สังคะสา ย่าสังคะสี ที่สืบสานมาเป็นปู่เยอ ย่าเยอ ของชาวล้านช้างในเวลาต่อมา ดังตัวอย่าง

อันว่า	ปฐมนี้	นิยาวกัปก่อ
มาแต่แผ่นดิน	ทอฮอยไ้	ต้นไม้ก่อลำเทียน
ศาสนา	ยังบั้ง	สัพพัญญูยังบเกิด
	แม่พระเจ้า	ยังบั่นมี
ยังบั่นมี	อินทร์พรหมฟ้า	เทวดาครุฑนาค ... (น.1)

ธาตุกำเนิดก่อนคือ อากาศธาตุหรือวาโยธาตุ แล้วกำเนิดน้ำ (อาโป) กำเนิดดิน หิน ที่มีปลาอาณนทค้อยหนุนแผ่นดินไว้ จากนั้นจึงกำเนิดเป็นผืนแผ่นดิน สองแผ่นที่มีชายเป็นเจ้าแผ่นดิน และหญิงเป็นเจ้าแผ่นดิน กำเนิดชนธำในมนุษย์จึงพูดได้ มีสติปัญญา ปลุกต้นไม้ หญ้า ปั้นรูปสัตว์นานา จากนั้นทั้งสองมาเป็นคู่กันช่วย "แปงปั้นคนเป็นร้อย" เอาเข้า (ข้าว) ปลาป้อน ทำให้เกิดกำลังแข็งแรงจนปัจจุบัน

นอกจากนี้ทั้งสองคนยังได้สร้างเสาสเมรุ , สร้างทวีปทั้ง 4 , สร้างป่าหิมพานต์ สระอโนมา สระอโนดาต สัตตบริภัณฑ์ และปัญจมหานที สร้างทางน้ำไหลไปทุกทิศทุกทาง สร้างพระอาทิตย์และรถทรง ก่อให้เกิดราศี เกิดฤดูกาลร้อน ฝน หนาว จนถึงปัจจุบัน

และในเรื่องขุนบรมไม่อธิบายโลกสัณฐานและจักรวาลละเอียดอย่างเรื่องปฐมกัป เพียงแต่มีการเอ่ยถึงโลกต่าง ๆ พอจับความได้ว่า มีโลกมนุษย์ สวรรค์ และนรก มนุษย์เวียนว่ายไปเกิดในสามโลก ภายใต้อำนาจบุญกรรมของมนุษย์เอง และยังมีเป้าหมายสูงสุดคือ นิพพาน ดังความว่า

แม่นไผ	บัวระบัดได้	ครองธรรมผูกกล่าว
แม่นว่า	เมื่อเกิดกำ	เมืองฟ้าฟากสวรรค์
	สุขยิ่งเพียง	ในโลกทั้งสาม
	นิรพานผอง	เขตนียาวกว้าง

หมายความว่า ถ้าใคร ปฏิบัติธรรมเสมอ เมื่อตายไปจะได้เกิดในสวรรค์
ที่มนุษย์ปรารถนา และมีสิทธิที่จะเป็นเทพเทวาเทียมพระอินทร์ หรือแม้เป็นพระอินทร์
ได้ อาจมีความสุขยิ่งกว่าสามโลกได้อีก คือ นิพพาน

ในเรื่องพระยาคนคาก ซึ่งเป็นวรรณคดีเกี่ยวกับตำนานการกำเนิดฝนก็
ได้กล่าวถึง จักรวาลและการเกิดอัศจรรย์ตอนกำเนิดพระยาคนคาก พออุ้มกุมมารคน
คากวางบนอุ้มคำ ก็เกิดเสียงฟ้าร้อง ฝนตกทั่วธรณี มหาสมุทรพื้นเพือนเป็นบ้า ดังว่า

ฟังยิน	น้ำสมุทรบ้า	ตีฟองฆ่าเชือก
	นาคตื่นเต้น	กลวอย่านชูตัว
	คื่นคื่นก้อง	ทั้งของจักรวาล
	ธรณีไหว	ฟังเพื่อนปานบ้าน (น.7)

และด้วยแรงอธิษฐานของพระยาคนคาก พระอินทร์ต้องมานิรมิต
ปราสาทเครื่องประดับและโภชนาอาหารทิพย์ พร้อมทั้งอุ้มสมพระยาคนคากกับนาง
เทพจากดินแดนอุดรบุรีป ดังข้อความ

อินทร์ทะยานไปห้อง	อุดรบุรีป
อุ้มหอบได้	นางแก้วฮีบมา

จากเรื่องพระยาคนคาก เรื่องขุนบรม และปฐมกับ ล้วนสะท้อนเรื่องสิทธิ
ในธรรมชาติหรือทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม มนุษย์ที่มนุษย์หรือผู้ประพันธ์ได้
แสดงทัศนะไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องปฐมกับ ได้แสดงความพยายามของมนุษย์ที่
จะควบคุมธรรมชาติ มีตัวละคร ย่าสังกะสีได้สร้างสรรพสิ่งทั้งพืช สัตว์ มนุษย์ รวมทั้ง
ดิน น้ำ ลม ไฟ ฯลฯ สะท้อนแนวความคิดการเรียนรู้และทำความเข้าใจธรรมชาติตาม
ประสบการณ์ของชุมชน

2. สิทธิที่อยู่อาศัย เมื่อมนุษย์กำเนิดมาารู้จักธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทั้ง
ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ และสิ่งต่าง ๆ มนุษย์ในภูมิภาคอีสานยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็ได้
เลือกวิธีดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ การเก็บสะสมอาหาร ก่อกำเนิดเป็นชุมชนเล็ก ๆ
และขยายชุมชนใหญ่ขึ้นในระยะหลังต่อเนื่องมาถึงยุคประวัติศาสตร์ จากการศึกษา
เรื่องราวในอดีต ทั้งจากการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดี และการบันทึกเอกสารโบราณ
ทั้ง ศิลจารึก ใบลาน ฯลฯ พบว่า ที่อยู่อาศัยของคนในสมัยก่อนคือ ชุม เพิงผาถ้ำ
และเริ่มรวมกลุ่มกันสร้างเคสสถานหลายรูปแบบ ทั้ง บ้าน , เรือน , เมือง , กรุงหรือ
นคร เป็นที่ กำบังหลบซ่อน ป้องกันแดดฝน และป้องกันสัตว์ร้ายและศัตรูที่จะมารบ

กวนเอกสารโบราณอีสานก็ให้สะท้อนเรื่องราวเหล่านี้หลายลักษณะปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น การสร้างบ้านแปงเมือง การอพยพโยกย้ายขยายอาณาเขต การกำหนดเขตในรูปลักษณะต่าง ๆ

ในวรรณกรรมเรื่องขุนบรม กล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนในสมัยโบราณ และการจัดระเบียบทางสังคมเมื่อสังคมขยายตัว ขุนบรมพร้อมด้วยข้าทาสบริวาร ซึ่งประกอบด้วย อามาตย์มนตรี ข้าทาสและสนมอพยพมาจากเมืองสุวรรณภูมิมาตั้งหลักแหล่งที่นาน้อยอ้อยหนู เป็นการเปลี่ยนแปลงสังคมในลักษณะหนึ่ง ที่ให้เห็นถึงการอพยพโยกย้ายของกลุ่มคนจากที่หนึ่งไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นอาชีพหลักของสังคมสมัยโบราณในระบบเศรษฐกิจแบบการผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ผลิตเพื่อสะสมและแบ่งปันเรื่องขุนบรมมุ่งส่งเสริมระเบียบทางศาสนานำมาเป็นกฎระเบียบทางสังคม ขณะเดียวกันก็อ้างสิทธิธรรมในอำนาจว่า ได้รับมอบหมายจากแกนฟ้าคั่น เทพผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์เพื่อการยอมรับอำนาจจากประชาชน เพราะแกนฟ้าคั่นหรือพระอินทร์อยู่ในความเชื่อว่าเป็นเทพผู้มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มีศีลธรรมและดูแลรักษาคนดี

ขุนบรมจึงสามารถตั้งบ้านเป็นหลักแหล่งและสร้างองค์กรในการปกครองภายหลังสังคมขยายตัวทั้งจำนวนคนและดินแดน การดำรงอยู่ทางสังคมแบบอาศัยสายใจแห่งเครือญาติไม่สามารถดำรงความเรียบร้อยได้ เมื่อนั้น “บ้าน” จึงถูกแปลงเป็น “เมือง” ปรากฏการจัดองค์กรทางอำนาจปกครอง ดังนี้ว่า

แต่นั้น	ขุนบรมเจ้า	กษัตราตนประเสริฐ
	เสวยราชย์สร้าง	เมืองบ้านอู่เอื้อง
	เจ้าจึงตั้ง	เป็นอาญาจักร
	สอนเสนา	ใส่ไปเป็นถ้าน
เพื่อให้	อาสาเจ้า	ราชาภูวนาถ
บให้	เคื่องบาทพื้น	จอมเจ้าพระยอดเมือง
ขุนศรี	ธรรมราชให้	เป็นมิ่งแสนเมือง
ฮักษา	พลคนศึก	ไพร่ไทหัวข้า (ลาน 23.1)

ภายหลังเมืองขุนบรมกลายเป็นนครรัฐหรือรัฐศูนย์กลาง แม้บาร์มีโดยอาศัยสายใจแห่งสายโลหิต (ระบบเครือญาติ) ออกไปครองเมืองอีก 7 เมือง ตามจำนวนโอรสทั้ง 7 มีเมืองต่าง ๆ ดังนี้ ขุนลงไปครองเมืองขวา (ลาว) ยี่ผาล้านไปครอง

เมืองหอแด (หนองแสด) สามจุสงไปครองเมืองพลัว (บัว,เมืองน่าน) ไสยงไปครองเมือง
ยวน จัวอินไปครองโยทยา (อยุธยา) ลกกมไปครองเมืองคำเกิดและเจ็ดเจืองไปครอง
เมืองพวน

แนวคิดเรื่องโอรสแยกไปสร้างบ้านแปงเมืองเป็นลักษณะของครอบครัว
ชนบทไทย ถ้าครอบครัวใดมีลูกหลายคน เมื่อลูกแต่งงานแล้วก็จะแยกครัวไปตั้งบ้าน
เรือนที่เรียกว่า ออกเรือน พ่อแม่จะแบ่งทรัพย์สินให้ทุนทำมาหากิน

นอกจากนี้แนวคิดเรื่องการอภิเษกเป็นราชา หรือการครองเมืองมักจะ
บรรยายหรือพรรณนาสภาพบ้านเมืองไว้ในวรรณคดีแทบทุกเรื่อง โดยกล่าวถึงพระ
นามพระราชผู้ครองเมือง มีมเหสี สาวสนมกำนัล เสนาอำมาตย์ ข้าง ม้า ทรัพย์
ศฤงคาร ดังในเรื่องพระยาคนคาก ตอนพระยาเอกราชครองเมืองอินทปัตถ์ ดังนี้

ยังมี	ภูไทท้าว	พระยาเอกราชา	
เสวยเมือง	อินทะปัตถานคร	แต่ปฐมปางนั้น	
เจ้าก็	ทศราชนั	ตั้งอยู่ในธรรม	
ทงทีป	ในชมพู	ผู้เดียวเป็นเจ้า	(น. 2)

มีทั้ง	เสนาแก้ว	แขงเมืองทั้งสี่
ฝูงหมู่	ไทเลกน้อย	ยังพร้อมสี่พัน

หรือในเรื่องผาแดงนางไอ่ กวีได้พรรณนาเมืองพระยาขอมไว้ ดังนี้

ยังมี	นครเศเบื่อง	เมืองเอกราชิตา
	พระยาขอมทง	เก็งดาวดิงส์ฟ้า
	กินรีน้อย	นางงามแฝงหาง
	นางเอกเหง้า	เทียมท้าวหมื่นนาง

เรื่องการขยายอาณาเขตด้วยระบบเครือญาตินี้ ปรากฏในวรรณกรรม
หลายเรื่องรวมทั้งเรื่องผาแดงนางไอ่ ตอนพระยาขอมส่งเจ้าน้อง-ลูก-หลาน ไปครอง
เมืองต่าง ๆ

ยังทอ	สองอ่อนน้อย	น้องนางพระยาขอม
	จอมใจเป็น	แม่เดียวกันแล้ว
	แนวกษัตริย์ไท	ศรีใสเสมอล่อ
ควรจัก	ปูนปลุกให้	กินบ้านเอกเมือง

	ผู้พี่ให้	ไปนั่งเชียงเหียน
	ประเกียรคูสูง	เวดเวียงพนังท้าย
เมือง	สี่แก้วให้	น้องนาถเทียมทง
พระก็	ปลงฮางวัล	แจกปูนปันให้
กับทั้ง	โยธาพร้อม	ปูนปันคนหมื่น
สองก็	ชมชื่นได้	ดอมเจ้าฟัด..... (น.10)

นอกจากนี้แล้วยัง "ปลงรางวัล" แจกปันให้ไปครองเมืองฟ้าแดดหลายคน "หล้า" (สุดท้าย) ไปครองเมืองหงส์ โดยแบ่งให้เหมาะสมไม่ลำเอียงและผลจากการส่งน้องและหลานไปกินเมืองปลายด้านแล้ว ความเดือดร้อนก็ไม่มี มีแต่ความสุขสงบ นับเป็นกุศโลบายที่สร้างประโยชน์ทุกฝ่าย ดังนี้

พระก็	ปันให้ไว้	ปมีได้พึงเพียร
นับแต่	องค์ษัตริย์เชื้อ	กินเมืองปลายด้าน
	การที่อ่อน	สั่งแท็กกับมี
ยี่ท่า	อยู่สืบสร้าง	ฮั่วไยนาสวน กิติ
กับ	มีการสั่ง	ค่อยสบายเบาเนื้อ (น. 11)

และโดยทั่วไปการชมเมืองหรือปราสาทของพระราชามักจะพรรณาปราสาทโอรสหรือธิดาเจ้าเมืองเสมอ ๆ โดยพระยาขอมสร้างปราสาทให้นางไฉ่เป็นที่พัก มีนางสนมเก็บดอกไม้ในสวน (อุทยาน) ทั้งหมากไม้ จำพวก หมากมี ขางหวาน ตาล ตุ่มสุกมากเฟื่อง หมากไฟ หมากยม เหม้า และอื่น ๆ สะท้อนภาพระบบนิเวศในสังคมชุมชนโบราณอีสานได้เป็นอย่างดี

สังคมอีสานเป็นสังคมที่มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย มีน้ำใจและเต็มไปด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ พร้อมทั้งช่วยเหลือผู้อื่นแม้คนบ้านเดียวกันหรือแม้แต่แขกต่างบ้านต่างเมืองที่มาเยือน นอกจากนี้จะมีเมตตากรุณาหรือไมตรีแล้ว คนอีสานยังเต็มไปด้วยคุณธรรมและสามัคคีธรรม รู้จักวิธีอยู่ด้วยกันอย่างสันติ อย่างเป็นที่ปรองดองกันจริง ในเรื่องพระยาคำกองก็สอนไพร่ไว้เช่นกัน ดังกลอนว่า

อย่าไป	ชมเคียดค้อย	พี่น้องฮ่มเมืองเดียว
ให้ค้อย	เอาใจแข็ง	แต่งแบ่งเมืองบ้าน

กล่าวคือ พระยาคำกองสอนไว้ว่า คนเราเมื่ออยู่ร่วมกันในเมืองเดียวกัน (ร่วมโลกเดียวกัน) อย่าเบียดเบียนปัญหาและโกรธแค้นให้กัน ให้ช่วยกันสร้างบ้านแปงเมือง (ทำงาน) ถึงจะดี

นอกจากนี้ยังสอนการปฏิบัติงานต่อสังคมชุมชนอื่น ๆ เอาไว้อีกหลายอย่าง คือ

คนเขา	อยู่กันเป็นช่วงคุ้ม	โสมหมุ่เดียวกัน
ไฟไป	อยู่คนเดียว	โทษภัยเป็นต้อง
จึงโสม	กันเป็นบ้าน	เป็นเมืองประเทศใหญ่ เจ้าเฮย
อยู่คน	เดียวบได้	ปฐมสร้างแต่มา แท้ตาย
	สิบคนได้	ให้มีนายคนหนึ่ง
ให้มี	หัวหน้าบ้าน	แบ่งสร้างแต่กัน เจ้าเอย
	เมืองใหญ่น้อย	พื้นแผ่นดินโลกี้ เฮานี้
ต้องให้	มีเจ้าของนั่งปอง	เบี่ยงแยงเมืองบ้าน
เอ็นว่า	เป็นกษัตริย์สร้าง	คองเมืองคุ้มไพร่
ในคราวตั้ง	แผ่นดินแผ่นฟ้า	มีแล้วแต่ปฐม
ของที่	หามาได้	สร้างก่อมีมา
ให้แบ่ง	ปันกันกิน	ช่อยกันเมื่อหน้า
เอ็นว่า	ทานศีลสร้าง	ทางดีอันประเสริฐ เจ้าเฮย
หลังกูร์-ณา	พรว้าพร้อม	ทั้งข้าเสียวแพง
เมื่อทุกซ์	จนหมด (ไ้)	ได้เพ็งกินกัน ฉล้นา
ประสงค์เพ็ง-เป็นเพ็งตาย		คำคินแลงเข้า

(พระยาคำกอง)

สะท้อนแนวความคิดการอยู่ร่วมกันในสังคม คนเราจะอยู่คนเดียวโดดเดี่ยวไม่ได้และในสังคมต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำ แสดงถึงระบบผู้นำชุมชนที่มี 10 คน ต้องมีผู้นำคนเราอยู่กันเป็นเขตแคว้น เป็นพวกเป็นเหล่า (เป็นช่วงคุ้ม) ช่วยกันสร้างบ้านเมือง อาณาเขตน้อยใหญ่มีผู้นำผู้ปกครอง มีสิ่งใดแบ่งปันช่วยเหลือกันทั้งเสี้ยว ที่ต้องพึ่งพากันยามทุกข์ยากลำบากตลอดเวลา นับเป็น คุณธรรมที่ดียิ่ง

3. สิทธิในที่ทำกิน เอกสารโบราณอีสานและจาริตได้กล่าวถึง การมีสิทธิได้รับที่ทำกินในรูปแบบของการแบ่งปันอาณาเขต ดังเช่น ยกบ้านเมืองให้ปกครอง

แบ่งทรัพย์สินสมบัติ แบ่งผู้คนที่กำลังการผลิต เช่น ในเรื่องขุนบรมที่ส่งลูกทั้ง 7 และ
สะใภ้ไปปกครองดินแดนต่าง ๆ หรือกรณีพระยาขอมส่งน้องและหลานไปครองเมือง
ปลายด้าม (ชายแดน) ก็เป็นสิทธิภูมิ (สิทธิในแผ่นดิน) สิทธิเกษตร (ที่นา, ที่ทำกิน)
อย่างมี ประสิทธิภาพ ได้รับผลประโยชน์ที่ดีเหมาะสมและพึงพอใจทุกฝ่าย เป็นการ
จัดความ ชัดแย้ง ไม่ยุติธรรมได้ สะท้อนความเป็นผู้มีคุณธรรมหรือทศพิธราชธรรม
(คลองสามสิบ) ของผู้นำชุมชนระดับเจ้าเมืองหรือพระราชาได้อย่างดี

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า อาจมองเรื่องสิทธิภูมิหรือสิทธิเกษตร
ที่มีสิทธิซ้อนในหลาย ๆ ลักษณะ เช่น

สิทธิครอบครอง เป็นความสัมพันธ์การให้สิทธิและรับสิทธิของสถาบัน
ครอบครอง

สิทธิเครือญาติ เป็นการได้รับสิทธิให้สิทธิในฐานะญาติ เช่น ให้น้องหรือ
หลานได้รับทรัพย์สิน บ้านเมือง เช่น เรื่องผาแดงนางไอ่

สิทธิเศรษฐกิจ เป็นการได้รับสิทธิ กรรมสิทธิ์ที่ดิน ที่นา นาจ้งหัน ธรณี
สงฆ์

สิทธิอาชีพ สิทธิในการเลือกประกอบอาชีพ ความหลากหลายอาชีพใน
ชุมชน

โดยเฉพาะเรื่อง สิทธิอาชีพ ปรากฏชัดเจนมากในเรื่อง พระยาคำทองสอน
ไพร่ นอกจากผู้หญิงจะรู้จักทอผ้าทำลายซิด ตัดเย็บ ย้อมผ้า หุงหาอาหารแล้ว ยังมี
อาชีพอื่น ๆ อีก เช่น ช่างปั้นถ้วยโอโหซามไห หม้อหนึ่ง ช่างเขียน ช่างทาสี ดีสายสร้อย
สังวาล หล่อแก้ว ดีขันเงินทอง ดังเช่น

แนมพ้อ เอียนช่างปั้น

ปั้นหม้อหนึ่ง

เอียนช่างเขียนแต้ม

บ่ได้ยากแค้น

สีอจัก เอียนดีสายสร้อย

ช่างหล่อแท

ชีเอียน ดีขันน้ำ

บ่ได้ คืดยากไ้

ถ้วยบ่วงโอโห กิดิ

แต่งดินเผาหม้อ

ลึงลายตกแต่ง

สีแต้มขีดเขียน เจ้าเฮย

สังวาลย์เอื้อง

มกวีเข้มค่าแสน

เงินทองภาชีโตก กิดิห่อน

เอียนได้ชูแนว

(พระยาคำทองสอนไพร่)

นอกจากนี้สิทธิทำกินของชุมชนที่เด่นประการหนึ่งคือ การทำนาของ
ชาวนา กล่าวถึง เดือนห้าปีใหม่ เดือนหกมีฝนตก แล้วมีข้าวกล้า ดำนา รอนสนุก
ดังว่า

ฮอดเดือน	สิบเอ็ดมาแล้ว	เป็นฮวงตกลอก
	ท่อนมากพรวัว	ต้นท้อลำตาล
	ฮวงมันยาว	ค่าสามวาแน่น
ยามเมื่อ	เข้าแก่แล้ว	สุกเหื่อเต็มนา เมื่อใด
ให้เขา	เกี่ยวจากง้วน	เมื่อเล่าชูฮวง
	เก็บเกี่ยวแล้ว	แบ่งก่อเป็นลอม
	นางแกมโพสพ	ฮุ่งเหื่องลามเล่า
	ตีฟาดเป้า	ในลางเซ็นแก
	เป็นกุ่มเข้า	สูงพันแต่งดี
		(พระยาคันคาก)

นอกจากนี้สิทธิในที่ทำกินของคนอีสานปรากฏในเอกสารโบราณหลาย
เรื่อง

4. สิทธิอนุรักษศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาชุมชน สิทธิชุมชนต้อง
ถิ่นอีสานอีกประการหนึ่งที่มีส่วนสำคัญ ทำให้จารีตประเพณี วัฒนธรรม หลง
เหลือมรดกทางวัฒนธรรม สืบทอด สืบสาน มาจนถึงทุกวันนี้ได้นั้น เพราะการที่บุคคล
หรือชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้ถ่ายทอดเอาไว้ในหลายลักษณะ ถึง 5 เรื่องคือ

- 4.1 สิทธิอนุรักษ ศาสนา ประเพณี
- 4.2 สิทธิอนุรักษภาษาและข่าวสาร
- 4.3 สิทธิอนุรักษศิลปกรรม
- 4.4 สิทธิอนุรักษกีฬาและนันทนาการ
- 4.5 สิทธิอนุรักษภูมิปัญญา

4.1 สิทธิอนุรักษ ศาสนา ประเพณี เป็นสิทธิที่บุคคลในชุมชนมีส่วนร่วม
สังคม โดยการประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมมีจริยธรรม คุณธรรม อย่างผู้ที่มีศาสนา
หรือสิ่งยึดเหนี่ยวเป็นการแสดงออกด้วยกาย วาจา ใจ ที่ดีในสังคม สิทธิเหล่านี้ปรากฏ

ในเรื่อง ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี การนับถือผี ความเชื่อ โหราศาสตร์ และ ศาสนา นับเป็นสิทธิด้านวัฒนธรรมที่สำคัญที่เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวใจและสร้างจิตสำนึก ตี- เลว และ ถูกต้องเป็นธรรม ขอเสนอตัวอย่าง

ตอนท้าวเจืองให้อาว์พวงกับอ้ายคว่างทำพิธีกรรมเลี้ยงผีดำและผี ปาเขา ผีนาค (น้ำ) ดังว่า

เมื่อนั้น	อ้ายคว่างท้าวปุ่นกล่าว	ความแถลง
	วอนความถึงปู่ตา	ผีดำ
	ทั้งมวลเสียดอยดง	ห้วยฮ่อง
	ทุกกีบกำ แดนฟ้า	ฟากสวรรค์
		(ท้าวฮุ่ง)

การเลี้ยงผี นิยมฆ่าควายเป็นส่วนมาก สะท้อนวัฒนธรรมการนับถือผี หรือลัทธิบูชาผี ที่เชื่อว่าน่าจะสืบทอดมาแต่วัฒนธรรมชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งในบริเวณภูมิภาคอีสานและประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

นอกจากนี้เอกสารโบราณทั้งศิลาจารึกและใบลานส่วนใหญ่มักกล่าวถึง พุทธศาสนา ทั้งในบทประณามพจน์ (บทไหว้ครู) ที่ไหว้ไตรแก้วคือ พระรัตนตรัย

บัดนี้	เยี่ยมจักมัสการน้อม	นบบาทนาโก ก่อนแล้ว
	เอ็งซูลีนบ	นอบกรไตรแก้ว
		(ขุนบรม น.1)

4.2 สิทธิอนุรักษภาษา-ชาวสาร เป็นสิทธิสำคัญของคนอีสานอีก ประการหนึ่ง เนื่องจากสังคมหรือชุมชนโบราณ มีความจำเป็นต้องแจ้งข่าวสารหรือ การจัดกิจกรรมพิธีสำคัญของบ้านเมืองหรือพิธีตามจารีตประเพณีก็ต้องมีการประกาศ แจ้งข่าวด้วยการป่าวประกาศ (ตีค้องร้องป่าว) หรือส่งใบฎีกา (ใบบอก) , สาร (หนังสือ) หรือแม้การส่งสื่อบุคคล ให้ส่งข่าว ดังเช่น

พระยาขอมสั่งให้	ป่าวไพร่ส่งใบฎีกาให้เมืองต่าง ๆ	มาร่วมบุญบั้งไฟ
ให้ฮีบ	แปงฎีกาใช้	อวยไปทุกแห่ง
	แขวงเขตใต้	เหนือใช้ฉลากไป
	ให้เขาได้	บั้งใหญ่ไฟหาง
	ทั้งไฟกง	ดอกดวงไฟม้า

ให้มา	ทั้งสมณาเจ้า	ทั้งหลายขอขอด
เฮาจัก	ทานทอดให้	ศีลช้อยส่งบุญ
	ผิดหมายไว้	เดือนหกเพ็งสิบห้าค่ำ
	จันแต่นั้น	เถิงเท่าแปดวัน
(ผาแดงนางไอ่)		

เป็นใบฎีกาส่งไปเมืองต่าง ๆ ให้นำบั้งไฟทุกชนิดทั้งบั้งไฟหาง ไฟง ฟีม่า และให้พระภิกษุ (สมณะ) ทั้งหลายรับนิมนต์มาร่วมงาน จะได้ทำบุญในโอกาสนั้น โดยกำหนดไว้วันเพ็ญเดือนหก มีการเสพงัน (มหรสพสมโภช) แปดวัน

และในเรื่องพระยาคันคาก พระยาเอกราชา มีดำรัสให้เสนาปาวเดือน ประกาศให้คนมาอุทิศประสาธวิมานของทางอุดรภูที่กับพระยาคันคาก ดังว่า

แต่นี้	งง งง ช้อง	พระยาหลวงเดินปาว
	จัดสำข้า	มาพร้อมสี่แสน
	พระบาทเท้า	เดินหมู่เสนา
เฮาจัก	ไปหอบรางค์	เบิ่งดูบาท้าว
(พระยาคันคาก, 14)		

นอกจากนี้ยังมีวิธีการสื่อสารด้วย สาร (หนังสือ) หรือใช้ทูต เจรจาแทน ดังปรากฏในเรื่องผาแดงนางไอ่ ตอนผาแดงกระแสนถึงนางไอ่

4.3 สิทธิอนุรักษศิลปกรรม ชุมชนท้องถิ่นอีสานมีการบันทึก ถ่ายทอด ศิลปกรรมและโบราณคดีหลายด้าน เช่น ด้านจริยธรรม ด้านหัตถกรรมและด้าน สถาปัตยกรรม เรื่องราวเหล่านี้ปรากฏหลายลักษณะคือ การบรรยายภาพหรืออุปแต้ม ในปราสาท ราชวัง หรือวัด การบรรยาย การช่างฝีมือจักสาน ทอผ้าหรือตีเงิน ส่วนด้าน สถาปัตยกรรมมักจะบรรยายลักษณะปราสาท ประตูกำแพง ฯลฯ ดังนี้

หลังดู	มาบมาบเหลื่อม	ผาสาทประตูขง พันเยอ
	เสนาแข็ง	เขื่อนแบ่งปูนตั้ง
ทั้งเล่า	ชุดลู้อ้อม	ระวังเวียงขวไต่
	หินแก้วอ้อม	เป็นต้ายกำแพง
หลังดู	สอนลอนพร้อม	ประตูเวียงทังแปด
	ผาสาทตั้ง	กวมไว้เฮื้อคำ
	ปลายเมกซ้อง	แก้วก่อหินแลง

จมกมติด

ก่อทางเพียวอ้อม

(พระยาคันคาก, 3)

ลักษณะสถาปัตยกรรมที่กล่าวไว้ในเอกสารสะท้อนภาพสังคม ระบบการจัดตั้งบ้านเรือนและชุมชนเมืองโบราณ มีประสาท ประตู ที่สำคัญ การขุดคู รอบ มีสะพานเป็นทางเดิน มีกำแพงแก้วและมีการก่อหินแล่ง ซึ่งเป็นวัสดุที่นิยมใช้ใน วัฒนธรรมมอญและขอม ทำให้เราทราบถึงวิธีการก่อสร้างอาคารและสถาปัตยกรรม อีสานในยุคก่อนได้พอสมควร

ในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ก็พรรณนาภาพจิตรกรรม เมือง พระยาขอมไว้ เรียกว่า “ลายคำแต้ม” ดังนี้

ลายคำแต้ม	ประเภียรคู	สัพพยุป
มีทั้ง	ท้าวจูบแก้ว	หัวแย้มต่อกัน
.....		
มีทั้ง	นาคกอดเกี่ยว	กุมภันท์เฒ่ายักษ์ตาย
.....		
มีทั้งยุป	มังกรแซ่	ปลาผ่าสะกนเต่า
	นกเจ้าตั้ง	คองถ้ำกวดปลา
มีทั้งยุป	กาเวาเป้า	เขาแซกแซวเขียว
	จับเหยี่ยวไฮ	ไก่ขวักทะยายุ่ม

และได้พรรณารูปอีกมากมายที่ก่อให้เกิดจินตภาพและสุนทรีย์ภาพ พร้อมกัน

4.4 สิทธิอนุรักษนันทนาการ เอกสารโบราณได้กล่าวถึงการแข่งขัน การ แข่งขันเกมและการแสดงดนตรี ไว้ในหลายเรื่อง อาจบรรจุไว้ในตอนเฉลิมฉลอง พิธี ราชาภิเษก งานประเพณีรื่นเริง หรือการแสดงดนตรีใน “หอโสง” หรือท้องพระโรง และ การละเล่นสนุกสนานของชาวบ้าน เช่น

ฟังยีน	ท่วนท่วนก้อง	กลองใหญ่สะบัดไชย ฟุ้น
เยอ		
	ขุนนายหลาย	เขื่อนแข็งตางเจ้า
ฟังยีน	ว่อนว่อนก้อง	เสียงขลุ่ยขานเพลง ฟุ้นเยอ
	นนตีเสียง	กล่อมหุอระอึ้ง

สรรพสิ่งพร้อม พิณพาทย์สวนไล ฟันเยอ
เมืองหลวงนั้น คื่นเคิ่งคุงฟ้า

(พระยาขันคาก, 3)

มนต์เสียงแคนจากเรื่อง ท้าวกำกาดำ กวีได้เปรียบถึงเสียงดนตรี
สวรรค์ที่ทำให้ใครได้ฟังแล้วเคลิบเคลิ้ม หลงลืม ไม่รู้ตัวดังต้องมนต์ กวีได้บอกถึงการ
ยืมเป่าแคน และไล่ลูกแคนของท้าวกำกาดำ คนอีสานจะประทับใจและรู้ว่า
วรรณกรรมท้าวกำกาดำ เป็นตำนานเพลงแคนท้องถิ่นอีสาน ดังเช่น คนภาคกลางรู้ว่า
วรรณกรรมที่พูดถึงดนตรีได้ซึ่งใจต้องมนต์ปีพระอภัย ในเรื่อง พระอภัยมณี บทกลอน
เรื่องท้าวกำกาดำ มีดังนี้

ท้าวก็	ยืมแท่แท้	เลยซ้ำเป่าแคน
ท้าวก็	เตาะลูกหนึ่งแล้ว	ลูกสองสามสี่
ท้าวก็	เตาะกึ่งก้อย	ขานเท้าแม่มีอ
ท้าวก็	เป่าจ้อย ๆ	เสียงเสบเมืองสวรรค์
	บาคานเลย	เป่าถลงดังก้อง
อันว่า	เสียงแคนท้าว	บาคานขับขลุ่ย
	เสียงม่วนแม้ง	พอล้มหลดูใจ

(ท้าวกำกาดำ, 44)

เสียงแคนไพเราะมากจนผู้ชายฟังกันจนลืมพูดคุย ผู้สาว ลืมไกว
หลาเข็นฝ้าย สาวบางคนวิ่งไปฟัง เท้าไปชนตอไม้เลือดอาบ บางคนวิ่งไปผ้าหลุดลุ่ย
เพราะอยากรีบไปฟังเสียงแคน และแคนนับเป็นดนตรีเอกของภาคอีสานทั้งในอดีต
และปัจจุบัน เป็นสัญลักษณ์ภาคอีสาน โดยเฉพาะจังหวัดขอนแก่น ถือเป็น “เมืองหมอ
แคน” เลย์ทีเดียว

4.5 สิทธิอนุรักษ์ภูมิปัญญา เป็นสิทธิแห่งการเรียนรู้และความเฉลียว
ฉลาด วรรณกรรมอีสานเรื่อง พระยาคำทองสอนไพร่ ได้กล่าวถึง การงานและหน้าที่
ของชายในฐานะเป็นผู้นำของครัวเรือน งานแรกสุดคือ การสร้างบ้านแปงเรือน ที่อยู่
อาศัย ทำเล้า (ยุ้ง)

พ่อชาย	แปงเฮือนชาน	เวียกงงานแสนชั้น
	คองเฮือนสร้าง	คือชายตกแต่ง
	เฮ็ดเฮือนแล่เล้า	เสาะไม้แก่นดี เจ้าเอย

นอกจากนี้เป็นงานเกี่ยวกับการทำนา ทำมาหากิน และงานฝีมือ เป็นงานที่ เกี่ยวกับการก่อสร้าง การทำไร่ ทำนา สวน เข้าดงดอน เพื่อหักร้างถางพง เพื่อทำสวนไร่ เมื่ออยู่บ้านต้องสานแห สวิง อวน น่าง และนำวัว ควาย เกวียนไว้ลาก สิ่งของ ต้องเรียนรู้วิธีการแต่งแปงแก้ไขซ่อมเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น รู้จัก สานครุ ตะกร้า จ่อ ดั่ง เบียน ทอ (กระทง) ฮิ้น (พ้อม) หลา ไน อี้ว เพียด ตีมีด ขวาน พร้า ดาว หอก หลาวไม้ ไม่ให้ดออยากเครื่องใช้ไม้สอย จึงจะทำให้ประสบผลสำเร็จ และเป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน และผู้ชายต้องแสดงความกล้าหาญ ในการ เดินทางเข้าป่าดงพงไพร ต้องมีสติปัญญาเก่งกล้า รอบรู้ เพราะผู้ชายมีหน้าที่ให้ความ ค้ำครองและให้ความอบอุ่นแก่ครอบครัว

ให้เป็น	ชายเก่งกล้า	ผญาฮ่ำเฮียนถึง แท้เนอ
อีกทั้ง	การเมืองมี	ป่ไลวางเว้น
		(พระยาคำทอง)

เป็นผู้ชายนั้นควรเป็นบุคคลที่มีความเก่งกล้าสามารถ วิชาการ ความรู้ทั้งหลายควรเรียนให้ถึงขั้นใช้ประโยชน์ การบ้านการเมือง ก้อย่าได้ละเว้น แต่ ต้องมี คุณธรรมมีศีลธรรมด้วย ดังว่า

ชายนั่น	เว้นชั่วไว้	ให้เฮ็ดแต่ทางดี
อย่า	ประมาทศิลาทาน	ชาติชายสกุลกล้าแท้แล้ว
เวียกนั้น	มีหลายแท้	โลกียอนันต์เนก
ขอให้	เฮียนศาสตร์เพทเพียง	ลือล้ายอดคน นั้นท่อน

คนในสมัยนั้นจะต้องพยายามชวนชวนศึกษาหาความรู้และได้ร่ำ เรียนวิทยาการต่าง ๆ มากมายหลายแขนง ให้เรียนรู้การจักสาน บั่นหล่อ เจียรไนแก้ว ตีเหล็ก สิ่ง เสียม ตีเงินค่าแก้ว ชัน ใอ ช้อง แสง (ฉาบ) และหล่อกระดิ่งกระพรวน ดัง ปรากรู่องรอยการหล่อโลหะที่บ้านปะอาว จังหวัดอุบลราชธานี ที่ยังรักษากรรมวิธี แบบโบราณสืบทอดวิชาการภูมิปัญญาท้องถิ่นมาจนถึงยุคปัจจุบัน

วรรณกรรมเรื่องเสียวสวาด ได้สะท้อนภาพสังคมของชาวอีสานสมัย นั้นให้เห็นว่า ชาวอีสานยกย่องการแสวงหาความรู้และการศึกษาว่าเป็นเรื่องใหญ่และ เป็นเรื่องสำคัญมากเรื่องหนึ่งทีเดียว โดยยกย่องผู้มีการศึกษา และผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดว่าเป็น "บัณฑิตผู้ประเสริฐ" ผู้มีการศึกษาหรือมีปัญญามาก จะเป็นที่ยอมรับ ของสังคมและชุมชน แม้แต่เจ้าเมือง ราชบุตรหรือเสนาอำมาตย์ทั้งหลายก็ยังยอมรับ

นับถือ เช่น เสียวสวาด ซึ่งเป็นที่นับถือของคนทั่วไป แม้แต่ชื่อเรื่องเสียวสวาด ซึ่งเป็นชื่อละครตัวเอก ก็มีความหมายว่า จลาด หรือ ผู้มีปัญญานั่นเอง

ตัวอย่างคำสอนที่กฎรพี ผู้เป็นบิดาเสียวสवादได้สอนลูกชายทั้งสองคือ ศรีเสลียวและเสียวสวาด ก่อนที่จะยกสมบัติให้ ดังนี้

ให้เจ้า พันเฮือไว้ หลายลำแสท่า
หมาเข้า (ข้าว) ไว้ หลายบ้านทั่วเมือง

ความหมาย คือ ให้ลูกทั้งสองรู้จักเรียนรู้การเตรียมการตัดต้นไม้ใหญ่มาเป็นเรือชุดหลาย ๆ ลำ เตรียม (เฮ) จอดไว้ตามท่า เพื่อเตรียมพร้อมจะเดินทาง (เพื่อไปศึกษาหาความรู้หรือค้าขาย)

และให้หมาเข้า (แซ่ข้าวเหนียว) หลายบ้านไปจนทั่วเมืองทุกหนแห่ง แม้คำสอนจะบอกถึงเรื่องการแซ่ข้าวไว้หลายบ้าน ตลอดทั้งเมือง นั้นเป็นเพียงความหมายโดยตรงหรือรูปธรรมเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วหากพิจารณาให้ดีคำสอนบทนี้มุ่งให้รู้จักการมีเพื่อนมาก ๆ มีเสี่ยว (สหาย) เอาไว้หลายบ้านหลายเมือง นั้นความหมายแฝงคือ ให้รู้จักเรื่อง "การผูกมิตร" อันเป็นระบบเครือญาติแนวระนาบของชุมชนที่สำคัญเรื่องหนึ่งทีเดียว

การเรียนรู้ จารัตประเพณีสิบสองเดือนของชาวอีสานก็เป็นสิทธิการศึกษาเรียนรู้ของสมาชิกในสังคม ได้มีสิทธิโอกาสร่วมชุมนุมกันทำบุญและกิจกรรมศาสนาประจำเดือนทุก ๆ เดือนของรอบปี ผลที่ได้รับคือ ทุกคนได้มีเวลาเข้าวัดกับหลักธรรมะทางพุทธศาสนายิ่งขึ้น ทำให้ประชาชนในย่านใกล้เคียงรู้จักมักคุ้นสามัคคีกันเป็นอย่างดี และมีผลโดยอ้อมคือ เมื่อว่างงานจากอาชีพแล้ว ก็ยังมีจารัตบังคับให้ทุก ๆ คนเสียสละทำงานร่วมกัน เพื่อสังคม ชุมชนส่วนใหญ่ ไม่ให้คนว่างงาน ถ้าผู้ใดฝ่าฝืน ละเมิด จะถูกสังคมลงโทษตั้งข้อรังเกียจอย่างจริงจัง (จารุนุต รื่องสุวรรณ, 2522)

ส่วนคลองสิบสี่ก็เป็นแนวทางที่พึงใช้เป็นหลักปฏิบัติในชีวิตครอบครัวต่อศาสนาและสำหรับท้าวพระยา ผู้ปกครองบ้านเมืองและบุคคลทั่วไปได้ปฏิบัติยึดถือ เป็นสิทธิชุมชนเชิงจารัตที่ใช้เป็นบรรทัดฐานของคนในสังคม

ลักษณะคองสิบสี่ ที่เป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านอีสานประเพณีปฏิบัติกันมา
รวม 14 คอง ได้แก่

เกี่ยวกับสถาบันครอบครัวหรือเครือญาติ มี

1. อีตปูคองย่า
2. อีตพ่อคองแม่
3. อีตไ้คองเขย
4. อีตป้าคองลุง
5. อีตลูกคองหลาน
6. อีตปู่คองหลาน

เกี่ยวกับสถาบันสังคม และเศรษฐกิจ

7. อีตเฒ่าคองแก่
8. อีตไฮ้คองนา
9. อีตปีคองเดือน

เกี่ยวกับสถาบันการเมืองการปกครอง มี

10. อีตเจ้าคองขุน
11. อีตท้าวคองเพี้ย (พระยา)
12. อีตไพร่คองนาย
13. อีตบ้านคองเมือง

เกี่ยวกับสถาบันศาสนาและการศึกษา

14. อีตวัดคองสงฆ์

(ฉบับปริวรรตโดยพระอริยานุวัตร)

การศึกษาหาความรู้และการฝึกฝนอาชีพตามที่ปรากฏในเรื่องคำสอนพระ
ยาคำคอง วรรณกรรมเรื่องเสียวสวาดหรือวรรณกรรมอื่น มิได้กำหนดว่าใครจะต้อง
เรียนสาขานั้น ๆ แต่เป็นการนำเสนอภาพวิชาการรวม ๆ ที่ผู้อ่านโบราณหรือผู้ฟังเสียง
พระเทศน์อ่านในช่วงเช้าพรรษาหรือช่วงงันเฮือนดี (งานศพ) จะสามารถรับ "สาร"
สำคัญนี้ได้ และนำไปใช้ปฏิบัติจริง ซึ่งก็เป็นการถูกต้องตามหลักธรรมชาติที่ให้เรียนรู้
ตามสมัครใจและความสนใจ เพียงแต่จะได้รวมหรือประมวลองค์ความรู้ภูมิปัญญา
ชุมชน มาบันทึกไว้เพื่อเป็นคู่มือการเรียนรู้ตามอัธยาศัย และเป็นการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม

ธรรมสาขาต่าง ๆ ตลอดจนภูมิปัญญาของนักปราชญ์ที่ได้สั่งสมจนเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงอนุชนในยุคปัจจุบัน

จากที่ได้ศึกษาจารีตประเพณีและเอกสารโบราณบางส่วนของภูมิภาคอีสานที่ในอดีตมีความอุดมพร้อมพรั่ง และมีสีสันและความสำคัญต่อชีวิตผู้คนในสังคม เป็นอึดคองคำสอนเพื่อให้บุคคลในชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้เป็นแนวทางการดำเนินชีวิต ปฏิบัติตามจารีตประเพณีของสังคม จารีตประเพณีอีสานหลายสิ่งได้ถูกละเลย ลืมเลือนทอดทิ้งไป แต่อีกหลายสิ่งยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบัน ดังเช่น วิชาการดนตรีโดยเฉพาะ “แคน” และหมอลำของอีสานยังคงมีการนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน และเผยแพร่ในวงสังคมเมือง สังคมชุมชนระดับประเทศได้อย่างมั่นคงแน่นเหนียว

ชุมชนอีสานยุคปัจจุบันยังมีพิธีกรรมสำคัญหลายพิธีที่ยังทำหน้าที่สร้างจิตสำนึก จิตวิญญาณของผู้คนในสังคมให้รักสามัคคี มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ มีไมตรี ช่วยเหลือ แลกเปลี่ยนแบ่งปันความทุกข์สุข ที่สังคมร่วมเผชิญและพิธีกรรม “บายศรีสู่ขวัญ” นับเป็นพิธีการที่เรียบง่าย ทรงคุณค่า มีความหมายต่อจิตใจของคนอีสาน และผู้มาเยือน อยู่เสมอไม่เสื่อมคลาย แม้ในสถานการณ์ปัจจุบัน

สิทธิชุมชนอีสาน : ระบบความคิดและการดำรงอยู่

จำเพย ไชยสินธุ์

จารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชนที่ปรากฏในรูปนิทาน ตำนาน ความเชื่อ พิธีกรรม วรรณกรรมและประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ เป็นองค์ความรู้ที่สะท้อน นัยสำคัญแบบแผน “วิถีคิด” หรือ “ระบบความคิด” ของชุมชนในการจัดระเบียบความ สัมพันธ์ของคน ชุมชนและนิเวศ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

มนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคลและสมาชิกของชุมชน ต่างเรียนรู้และรับรอง “ระบบความคิด” เป็นแนวทางพฤติกรรมทางสังคมและวิถีชีวิต เชื่อมโยงความ สัมพันธ์ในชุมชนและ สัมพันธภาพกับชุมชนอื่น ๆ เกิด “จิตสำนึกรวมหมู่” (Communal spirit) ที่ผูกพันผู้คนและชุมชนไว้ด้วยกัน พึ่งพาอาศัยกัน มีระเบียบใน การจัดสรร แบ่งปันและเข้าถึงทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม

แบบแผนทางวัฒนธรรมที่ชุมชนสืบทอดปฏิบัติกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า ธรรมเนียมของชุมชน มีระบบศีลธรรม เคารพเกื้อกูลกันและกันตามสถานภาพและ บทบาทในชุมชน เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิที่สัมพันธ์กับความคิด ความเชื่อ และ การดำรงอยู่ของชุมชนอย่างยั่งยืน

ชุมชนอีสาน ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นกลุ่มดั้งเดิมและอพยพเคลื่อน ย้ายมาหลายยุคสมัย จึงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มีทั้งไทย ลาว ผู้ไท ไทดำ ไทเลย ฌ้อ กูย (ส่วย) ไย้ย แส็ก เยอ ไล่ เวียดนาม มอญ และญัฮกุร (ชาวนบ) ประชา กรในเขต 19 จังหวัด ใช้ภาษาถิ่นอีสานหรือภาษาลาวถึง 71% (สุวิไล เปรมศรีรัตน์ 2541)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอีสานที่ต่อเนื่องยาวนานมาตั้งแต่ ต้นศตวรรษที่ 20 ได้สร้างจารีตประเพณีทั้งประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิม ของชุมชน และประเพณีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนา เช่น บุญบั้งไฟ การบายศรีสู่ขวัญ บุญเลี้ยงบ้าน ฯลฯ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างมีอัตลักษณ์ (Identity) ของตนเอง และเคารพใน สิทธิของกลุ่มอื่น มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มดั้งเดิมและกลุ่มที่อพยพ โยกย้ายเข้ามาในสมัยหลัง เช่น ชาวเวียดนาม ชาวจีน

ระบบความคิดเรื่อง “สิทธิ” ในชุมชนอีสานจึงอยู่บนฐานของจารีตประเพณี
ยึดครอง คำสอน ฌณา ทั้งที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร และสืบทอดปฏิบัติด้วย
วาจา พิธีกรรม การสืบค้นระบบความคิดเรื่องสิทธิชุมชนอีสาน จึงศึกษาจากเอกสาร
โบราณซึ่งสืบทอดวัฒนธรรมไทย-ลาว จากล้านช้าง และวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่
สนาม เพื่อให้เห็นภาพสิทธิได้ชัดเจนขึ้น

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง
แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายใน
และภายนอกชุมชน “ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและ
วัฒนธรรมจากภายใน” (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้าง
ที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็น
ชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง
เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่
บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช้เป็นหน่วยอิสระโดด
เดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2539 : 58-59)

ชุมชนอีสานมีหลายระดับ ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นเครือญาติที่
อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้อาวุโสในตระกูล
หลักเป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า เจ้าโคตร ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ
ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล
มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ “ผีปู่ตา” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแล
ชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ “ผีปู่ตา”
ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีใช้สายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

สิทธิที่ได้รับจากผีปู่ตาก็คือ การคุ้มครองจากผีบรรพบุรุษทั้งในเรื่องของการ
เดินทาง ความเจ็บป่วย และขจัดภัยอันตรายต่าง ๆ ไปจากชุมชนด้วยการร้องขอ (บ่า,
บะบน) จากสมาชิกในชุมชน ถือเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องช่วยกันดูแลรักษา “ป่า
ปู่ตา” ซึ่งเป็นที่ตั้งของศาลปู่ตา

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ่มเดียวกันนอกจาก “ศาลปู่ตา” ก็คือ “วัด” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลาน หรือบุญกุ่มข้าวในเดือย บุญบั้งไฟในเดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า “คุ่มวัด , คุ่มบ้านเหนือ , คุ่มบ้านใต้ ฯลฯ” โดยคำนึงถึงสภาพพื้นที่ในทางภูมิศาสตร์เพิ่มเติมจากความสัมพันธ์แบบเดิม

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้ โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

สิทธิของ “เสี่ยว” ก็คือ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ่มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งใน ชุมชน และระหว่าง ชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุขช่วยเหลือ เกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจ ยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

การรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม อีกลักษณะหนึ่งคือ “กลุ่มทำบุญ” หรือ “กลุ่มผู้อาวุโส” เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า “พ่อออก แม่ออก” เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีต ประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนหมู่บ้านบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนในระบบเหมืองฝาย จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำภาและลำน้ำแพร่ แยกเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การให้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำอย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับคือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน

สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ “นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบทของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มป่าชุมชน กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อสิทธิร่วม (Community Rights) ในชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก และในขณะเดียวกันเครือข่ายชุมชน คุ่มบ้าน คุ่มวัด เสี่ยงหรือระบบเหมืองฝาย ก็ยังดำรงอยู่ โดยมีการปรับเปลี่ยนและผลิตใหม่ เช่น ใช้เครือข่ายคุ่มบ้านเพื่อจัดกิจกรรมงานประจำปีของจังหวัด ส่งเสริมการท่องเที่ยว ระบบเหมืองฝายถูกนำไปใช้ตอบสนองวิถีการผลิตเพื่อการขาย ระบบศีลธรรมแห่งสิทธิยังปรากฏอยู่ แต่ชุมชนเริ่มเกิดความ ขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งมีอยู่อย่างจำกัด การพัฒนาประเทศทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต และระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความคิดและแบบแผนวัฒนธรรมดั้งเดิม การต่อสู้เรียกร้อง การปรับตัวของชุมชนในบริบทสังคมและธรรมชาติแวดล้อมที่เปลี่ยนไป จึงเป็นประเด็นที่ทุกฝ่ายสนใจศึกษา แสวงหาทางเลือกเพื่อดำรงไว้ซึ่งสิทธิชุมชน

ระบบความคิดเรื่อง ผี และวิญญาณ

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับธรรมชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผี และจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคมชุมชนและการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ผีเจ้านาย ผีบ้าน ผีปู่ตา ผีฟ้า ผีแถน ผีมด ผีหม้อ ส่วนผีอีกประเภทหนึ่งเป็นผีร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ผีแม่เลี้ยง

ผีปอบ ผีहां เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสาน จึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของผีที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ผีปู่ตา ผีบ้าน

ผีปู่ตา เป็นผีบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืน ป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าปู่ตา หรือดอนปู่ตา มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึง สภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นไม้เดี่ยว หรือสี่ต้น มีขานย่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์ เป็นบริวาร

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับผีปู่ตา และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จำ หรือ เฒ่าจำ ขะจำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าปู่ตา ผู้ใดจะใช้สอยผลิต ผลจากป่าปู่ตา เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจำ มิเช่นนั้นจะได้รับ โทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

สิทธิชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตามี 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบ พิธีกรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเสี่ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถ หว่าน และพิธีบนบาน (บ๋า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้ามตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็น กรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จาก ป่าปู่ตาหรือถูกลงโทษจากปู่ตาให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บ ป่วย” ทุกคนในชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ผีปู่ตาจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เฒ่าจำจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วย เหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีเลี้ยงผีปู่ตาสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้านเชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่”

ความคิด ความเชื่อเรื่องผี ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจ จากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับผี และคนกับธรรมชาติ โดยเน้นยับยั้งบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันใน การใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความ สัมพันธ์ “สายญาติ” ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ยังคงกลับไปไหว้ผีปู่ตาที่หมู่บ้านเดิม

ระบบความคิดเชิงนิเวศ

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ (ยศ สันตสมบัติ 2542)

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูง บริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยใช้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกั้นน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสมาคมวัฒนธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำช่วยกันดูแลชุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอ เป็นสิ่งที่สั่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝาย และป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าประสิทธิภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธภาพในชุมชน

ชำ ชำเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและช้างเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุ่ง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุ่ง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุ่ง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศน์ที่สลับซับซ้อน

เชื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ชำ , ป่าบุ่ง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลผลิตจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความ คุ่มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล้าเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หน่อไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาต้นพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คู่บ่าว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

ระบบความคิดเชิงศีลธรรม

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวุโส จ้ำ กวน หมอพรานหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวุโส มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมาพระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวุโส คือ ผู้มีประสบการณ์ สังคมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชนบทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวุโส เป็นสัญลักษณ์ของชุมชน ฮีต คอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของ ชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮีตไพร่คองนาย ฮีตปู่คองย่า ฮีตวัดคองสงฆ์ ฮีตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ตำนานกล่าวถึงพระและผู้อาวุโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สาระสำคัญของชุมชนที่ทุกคนควรสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรม และสาระทางศาสนา จาริตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื้อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจาริต ประเพณี “ให้นั่งใกล้ผู้เฒ่า เอียนฮู้ ฮิตคอง” (อินทนิพนธ์สอนลูก : 7) เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขใน ชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมใน การเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและ พระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจาริตประเพณี ฮิต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อ สารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น เจ้า ติดต่อผีปู่ตาและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตา กวนติด ต่อกับสิ่งเหนือ ธรรมชาติในการบวงสรวง เสดาะเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อ กลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่ขวัญเล่าข้าว สู่ขวัญบ่าว-สาว ทั้งเจ้า กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ จะทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของเจ้า กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอัน ส่งผลถึงสภาพจิตใจและการปฏิบัติตามแนวจาริตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับ เป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมีศักยภาพเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

ระบบความคิดเชิงศีลธรรม เป็นการยอมรับความคิดจากพุทธศาสนาและ ความคิดเรื่องผีมาอยู่ร่วมในชุมชนเดียวกัน ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชน อีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีลธรรม และเป็น ผู้นำในการปฏิบัติ ประสาน

ความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

การดำรงอยู่ของสิทธิชุมชนอีสาน

สิทธิชุมชน และการยอมรับสิทธิชุมชนอีสาน ไม่ได้อยู่ในสภาพหยุดนิ่ง แต่แปรเปลี่ยนและปรับตัวไปตามสภาวะการเปลี่ยนแปลงและบริบททางสังคม ระบบความคิดที่สะท้อนผ่านความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อทางศาสนา จิตสำนึกเชิงศีลธรรมของชุมชนซึ่งมองผ่านกลุ่มผู้นำทาง ศีลธรรม และแง่มุมของการจัดการระบบนิเวศ ยังดำรงสาระสำคัญของความคิดมาถึงปัจจุบันคือ มองธรรมชาติอย่างอ่อนน้อม ในฐานะผู้มีพระคุณ เป็นแหล่งกำเนิดและหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ เป็นวิถีคิดที่เป็นระบบผ่านการตรวจสอบในชีวิตจริงมายาวนาน มีหลักเหตุผลด้านภูมิปัญญา สืบทอดและผลิตซ้ำผ่านนิทาน ตำนานและพิธีกรรม ตลอดจนจารีตประเพณีของชุมชน

ความเชื่อเรื่องผี เป็นวิถีคิดที่สะท้อนอุดมการณ์อำนาจซึ่งเป็นพื้นฐานระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับคน ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอย่างยั่งยืน

ประเพณี พิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน คือ พิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชน^๓ ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

สถานการณ์ของชุมชนอีสานในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมเช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อพาณิชย์และการส่งออก ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ของชุมชน การเพิ่มพื้นที่ของจำนวนประชากร การขยายพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ และขยายการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานในการเร่งรัดพัฒนาชนบท ท่ามกลางความจำกัดของทรัพยากรดิน น้ำและป่าไม้ ทำให้เกิดกรณีขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แม้รัฐจะจัดโครงการจัดสรรที่ดินทำ

กินในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหา แต่การเรียกร้องสิทธิในการตั้งถิ่นฐานในเขตป่า และการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า ยังคงเกิดขึ้น และเป็นปัญหาซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

การดำรงอยู่ของจารีตประเพณี และจิตสำนึกในระบบศีลธรรมแห่งสิทธิในรูปแบบประเพณีและพิธีกรรม เช่น พิธีเลี้ยงผีป่า ยังคงอยู่ แต่ป่าปูละตาในบางชุมชนเริ่มถูกรวบงำเป็นสถานที่ราชการ ถูกเอกชนบุกรุกโดยไม่เข้าใจในระบบความคิดดั้งเดิมที่ชาวบ้านได้พึ่งพิงป่าปูละตาทั้งทางจิตใจ และทางกาย ในการใช้ผลผลิตจากป่าอันอุดมสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงแนวคิดจากการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ที่เน้นการรวมศูนย์อำนาจ ใช้กฎหมายและหน่วยราชการเป็นกลไกในการจัดการ มาสู่การใช้ชุมชนเป็นตัวตั้งและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการป่าชุมชน (เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ 2536) น่าจะเป็นแนวทางหลักที่ช่วยให้ความสัมพันธ์ของคนกับป่าได้ดำเนินการต่อไปอย่างสอดคล้องกับความคิดของชุมชน

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว – สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญพืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม่อน (ตัวใหม่) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือและตัวผู้ถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัวและชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบ และขั้นตอนให้สะดวก เหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่ระบบความคิดในสาระของการสู่ขวัญอาจเปลี่ยนไปตามบริบท

บุญบังไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บังไฟจุดขึ้นไปขอฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานง่วนระบบอาวุธ อาจจับอาวุธโยนลงบ่อโคลนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบังไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

1. ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชน ในด้านอุดมคติและความรู้สึก ประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบังไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพรหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคี สนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและควมรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงความมีตัวตนของชุมชนอย่างชัดเจน

2. ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบังไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก บุญบังไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏ

การณํลําคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติ สืบต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ยาวนานอยู่ในตำนานหนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอฝนจากแถน มีการแห้ว้วยะเพศชาย – หญิง (ลิงเต้าไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ ร้องกาพย์เห่จึ่งบั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ขวัญก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวสูง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่มุมกระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยังเลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ใครจะเดินทางไปที่ได้ก็จะขอความคุ้มครองจาก "ปู่ตา" การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่นจับคนแก่โยนลงโคลนตม ชายใส่เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลายความเครียดจากภาวะบีบคั้นสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปต์ 2541)

บุญบั้งไฟในจังหวัดยโสธรได้ปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมบทบาทหน้าที่จากบูชาพญาแถนเพื่อขอฝนภายในชุมชน มาเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวระดับชาติ มีการแข่งขันประกวดประชันมากขึ้น

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้นฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

ปัจจัยภายนอกชุมชนได้แก่ระบบของการศึกษา ระบบเศรษฐกิจ นโยบายของรัฐเพื่อพัฒนา องค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมของบุคคลในชุมชน มีส่วนสำคัญต่อการดำรงสิทธิชุมชน

ชนดั้งเดิมให้ปรับเปลี่ยนไปในสภาวะปัจจุบัน ปัญหาการเข้าถึงและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานได้เกิดขึ้นมากมาย ชุมชนเรียนรู้และแก้ปัญหาโดยการประสานความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและบริหารจัดการเพื่อเรียกร้อง ปกป้องสิทธิชุมชนให้ดำรงอยู่

การแสวงหาความเข้าใจในวิถีชีวิต และสังคมวัฒนธรรมของชุมชนซึ่งเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่น พัฒนาขึ้นตามบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน และการยอมรับ “ระบบความคิด” ที่มีความผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อม เป็นพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนโดยไม่ลွ่งละเมิด “สิทธิชุมชน” จะดำเนินไปเพียงใด ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องคงต้องแสวงหาแนวทาง และประสานความร่วมมือกันต่อไป

ภาคผนวก ง
บทความนำเสนอ

สิทธิชุมชนในบริบทวัฒนธรรมอีสาน

ร่ำเพย ไชยสินธุ์

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายใน และภายนอกชุมชน “ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายใน” (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช่เป็นหน่วยอิสระโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544 : 55-56) ชุมชนอีสานจึงแยกได้หลายระดับ

1. ชุมชนอีสาน ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นชุมชนเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้อาวุโสในตระกูลหลัก เป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า เจ้าโคตร ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ “ผีปู่ตา” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ “ผีปู่ตา” ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับธรรมชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผี และจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคมชุมชนและการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรม

กรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ผีเจ้านาย ผีบ้าน ผีป่า ผีฟ้า ผีแถน ผีมด ผีหม้อ ส่วนผีอีกประเภทหนึ่งเป็นผีร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ผีแม่แล้ง ผีปอบ ผีท่า เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสานจึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของผีที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ผีป่า ผีบ้านไว้บริเวณป่าด้านตะวันออก ส่วนด้านตะวันตกเป็นป่าช้า และด้านทิศเหนือหรือให้เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์

ผีป่า เป็นผีบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืนป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าป่าป่า หรือดอนป่า มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึง สภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นไม้เดี่ยวหรือสี่ต้น มีขานยี่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์ เป็นบริวาร

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับผีป่า และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จำ หรือ เฒ่าจำ ขะจำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าป่า ผู้ใดจะใช้สอยผลิตผลจากป่าป่า เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจำ มิเช่นนั้นจะได้รับโทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

ชุมชนมีส่วนร่วมใช้ประโยชน์จากป่าป่า 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเสี่ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถหว่าน และพิธีบนบาน (บ่า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัวควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้ามตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากป่าป่าหรือถูกลงโทษจากป่าป่าให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บป่วย” ทุกคนในชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ผีป่าจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เฒ่าจำจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีป่าสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้านเชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่” เป็นกิจกรรมที่ชุมชนปฏิบัติร่วมกันมาตั้งแต่สร้างชุมชน

ความคิด ความเชื่อเรื่องผี ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับผี และคนกับธรรมชาติ

โดยเน้นย้ำบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันในการใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ “สายญาติ” ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ยังคงกลับไปไหว้ผีปู่ตาที่หมู่บ้านเดิม

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ่มเดียวกันนอกจาก “ศาลปู่ตา” ก็คือ “วัด” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลาน หรือบุญกุ่มข้าวในเดื่อนยี่ บุญบั้งไฟในเดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า “คุ่มวัด , คุ่มบ้านเหนือ , คุ่มบ้านใต้ ฯลฯ”

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

“เสี่ยว” จะ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ่มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งในชุมชนและระหว่าง ชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

2. ชุมชนทางสังคมและวัฒนธรรม ลักษณะหนึ่งคือ “กลุ่มทำบุญ” หรือ “กลุ่มผู้อาวุโส” เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า “พ่อออกแม่ออก” เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนในระบบเหมืองฝาย เกิดขึ้นเพื่อบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำฝายและลำน้ำแพร่ แยกเป็น

กลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การใช้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำ
อย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับ
คือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ
“นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบท
ของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อ
ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มกองทุนสงเคราะห์
กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น
เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อสิทธิร่วม (Community Rights) ใน
ชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก

3. ชุมชนบนพื้นฐานความขัดแย้งในสังคม เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นบน
พื้นฐานของความขัดแย้งในสังคมเพื่อแสวงหากฎเกณฑ์ ในการจัดการความสัมพันธ์
ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรต่าง ๆ เช่น

นับจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาอำนาจรัฐและทุนได้ขยายตัวเข้ามามีอิทธิ
พลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอีสานผ่านนโยบาย โครงการพัฒนาและ
กฎหมายต่าง ๆ เช่นการสัมปทานทำไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในปี พ.ศ.
2529 มีการประกาศให้สัมปทานทำไม้ บริเวณป่าภูตืนสวนทราย อำเภอนาแห้ว
จังหวัดเลย ซึ่งเป็นป่าต้นน้ำ ชาวบ้านแสงภา ห้วยนาและปากอ่ จึงรวมกลุ่มหนุ่มสาว
ต่อต้านการสัมปทาน โดยมีประชาชน 3 หมู่บ้านสนับสนุน จัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่า
ขึ้นดำเนินการคัดค้านอย่างต่อเนื่อง จนเกิดการระงับสัมปทาน ชาวบ้านหยุดบุกรุก
พื้นที่ป่า คอยสอดส่องดูแลไม่ให้มีผู้สร้างความเสียหาย ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันได้
ดำเนินการเรื่องป่าชุมชนด้วย

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย เป็นชุมชนที่ตั้งขึ้น
ตามโครงการเพื่อการพัฒนาความมั่นคง ในเขตเป้าหมายสำคัญของผู้ก่อการร้าย
คอมมิวนิสต์เขตภูซางใหญ่ ประกอบด้วยชาวบ้านที่ยากจน ชาวดินทำกินและผู้ร่วม
พัฒนาชาติไทยบางส่วน เริ่มก่อตั้งหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 – 2526 กรณีความขัด
แย้งคือผู้สัมปทานป่าไม้และทางราชการตัดต้นไม้บริเวณที่ทำกินของชาวบ้าน ชาว
บ้านรวมกลุ่มและพยายามอนุรักษ์ป่าบริเวณวัดและที่ทำกิน จนสามารถก่อตั้งวัดป่า
ห้วยปลาตุกได้

ชุมชนข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ประสบปัญหาพื้นที่ทำ
กินอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ ต้องอพยพโยกย้ายออกจากพื้นที่ถึง 3 ครั้ง ชาวบ้านได้ร่วม
เดินขบวนคัดค้านโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวน
เสื่อมโทรม (คจก.) ร่วมกับชาวบ้านจังหวัด 17 จังหวัดในภาคอีสาน เช่นเดินขบวน
ประท้วงที่ปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาเมื่อเดือนพฤษภาคม 2535 เมื่อรัฐบาลมีมติ
ให้ยกเลิกโครงการ คจก. ในปี 2535 ชาวบ้านที่อพยพกลับเข้าที่ทำกินเดิมเกิดความ
ขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นคือ ป่าไม้และฝ่ายปกครอง ชาวบ้านตัดสินใจบุกตั้ง
บ้านเรือนและต่อสู้ร้องเรียนกับรัฐบาล การตั้งหมู่บ้านในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน
จึงไม่ได้รับการรับรองจากทางราชการ ชุมชนข้าฝักหนามมีบทเรียนจากการต่อสู้
เรียกร้องได้รวมกลุ่มจัดระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชน เพื่อจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า
ชุมชนจนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย เมื่อ 28 เมษายน 2543 แม้จะ
เป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่นในด้านศักยภาพการจัดการทรัพยากร แต่ก็มีประเด็นเรื่อง
กรรมสิทธิ์ที่ดินทำกินที่ชุมชนข้าฝักหนามต้องดำเนินการต่อไป

ชุมชนอีสานในลักษณะดังกล่าว ขยายตัวเป็นเครือข่ายชุมชนขนาดใหญ่ใน
ลักษณะชุมชนท้องถิ่นที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นที่ แต่เป็นการรวมตัวของบุคคลที่ประสบ
ปัญหาเดียวกัน เช่น คณะกรรมการเครือข่ายชาวบ้านรักษาป่า 7 จังหวัดภาคอีสาน
เป็นองค์กรประสานงานชุมชนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายป่าไม้แห่งชาติ
2528 องค์กรเครือข่ายสมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคอีสาน องค์กรเพื่อติดตามแสวงหา
ทางออก ปัญหาป่าไม้ – ที่ดินในเขตอีสาน สมัชชาเขื่อนภาคอีสาน ซึ่งรวมชุมชนที่ได้
รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนภาคอีสาน 10 แห่ง มาเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนข้อ
มูลข่าวสารและร่วมคัดค้าน สมัชชาเกษตรกรรราย่อยภาคอีสาน (สกก.อ.) มีบทบาท
ต่อรองและจัดการปัญหาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ภาคอีสาน ตลอดจนสมัชชาคนจน
ซึ่งเป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นในปี 2538 เป็นการรวมตัวของเครือข่ายย่อย เพื่อรวมพลัง
และเปลี่ยนประสบการณ์ และประสานความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ความหมายของสิทธิชุมชน

การศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน จากเอกสารโบราณและจารีตประเพณี
ประกอบกับการศึกษาภาคสนามทั้ง 3 กรณี เป็นการศึกษาภาพพื้นฐานทางประวัติ

ศาสตร์วัฒนธรรม อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ระบบความคิด ความเชื่อในเรื่องสัมพันธ์ ภาพภายในชุมชน การทำความเข้าใจสิทธิ ในมิติของคน ชุมชนและนิเวศ ในแง่มุม สัมพันธภาพเชิงอำนาจ พบว่าสิทธิชุมชนเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากร ระบบอำนาจ ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. ฐานทรัพยากร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีพื้นที่ร้อยละ 33.17 ของพื้นที่ทั้งประเทศ (เสน่ห์ จามริกและยศ สันตสมบัติ : 2536) เป็น ภูมิภาคใหญ่ เป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ การอพยพ ผู้คนในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย - ลาว ในภูมิภาคนี้ผูกพันกับวิถีการเมือง - การปกครอง และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ดิน น้ำและป่า ชุมชนอีสานในอดีตเป็นแหล่ง สำคัญของการผลิตข้าวและเป็นและแหล่งเกลือขนาดใหญ่ ความอุดมสมบูรณ์ ของทรัพยากรเป็นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดชุมชน สืบทอดจากอดีตมาถึงปัจจุบัน

จากสถิติของกรมป่าไม้ ได้สำรวจเนื้อที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2531 - 2541 พบว่า ภาคอีสานมีเนื้อที่ป่าไม้ 20,984 ตารางกิโลเมตร จังหวัดเลยมีป่าไม้มากที่สุดเป็น อันดับที่ 3 รองจากจังหวัดอำนาจเจริญ และมุกดาหาร คือ 2,889 ตารางกิโลเมตร จังหวัดขอนแก่น มีเนื้อที่ป่าไม้น้อยที่สุดเป็นอันดับที่ 6 คือ 812 ตารางกิโลเมตร (กรมป่าไม้ 2541)

ชุมชนแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ทั้งน้ำและป่า ประวัติศาสตร์ชุมชนยาวนานถึง 400 ปี การเลือกทำเลที่ตั้งหมู่บ้าน เพราะเป็นที่ราบลุ่มในหุบเขา มีแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน คือแม่น้ำแพ้วและ แม่น้ำภา

ชุมชนข้าฝักหนาม พัฒนาเป็นชุมชนราว 40 ปี มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ อุดมสมบูรณ์ กระณีความขัดแย้งกับรัฐเรื่องการใช้ทรัพยากรที่ดินและป่าในเขตป่า อนุรักษ์ สะท้อนให้เห็นความต้องการของชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรเพื่อ การดำรงชีพร่วมกับชุมชนอื่น ๆ ที่ร่วมใช้ทรัพยากรน้ำและป่า

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพ มีทรัพยากรน้ำ ป่า อุดม สมบูรณ์อยู่ในระดับปานกลาง แต่มีอุปสรรคปัญหาในการพัฒนาคุณภาพดิน ไม่เอื้อ ต่อการผลิตในระบบเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเข้าสู่ระบบแรงงานอุตสาหกรรม

ฐานทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิ่งสำคัญ ทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์เป็น หลักประกันความมั่นคงและความอยู่รอดของชุมชน ในขณะที่เดียวกันชุมชน

อีสานก็มีภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากร โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน ไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้นยังเน้นย้ำให้รักษาระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขของคนและชุมชน

ภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรน้ำ ในชุมชนบ้านแสงภา มีการสร้างเหมืองฝายกันน้ำ จากวัสดุท้องถิ่นเช่นไม้ไผ่ เพื่อจัดสรรน้ำเข้าสู่พื้นที่การเกษตรบนที่สูง แบ่งปันน้ำให้ใช้อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม มีการรวมกลุ่มเหมืองฝายเพื่อดูแลรักษาชุดลอกเหมืองฝายและควบคุมการใช้น้ำให้เป็นไปอย่างเหมาะสม ระบบเหมืองฝายแบบดั้งเดิมยังใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊ก มีกฎเกณฑ์ห้ามจับสัตว์น้ำในเขตหวงห้าม เพื่ออนุรักษ์พันธุ์ปลาแต่บริเวณอื่น ๆ ชาวบ้านสามารถใช้ได้อย่างเสรี

การใช้ทรัพยากรป่า ชาวบ้านในชุมชนอีสาน เช่น ชุมชนจำบากหนามเชื่อว่าคนอยู่กับป่าได้อย่างยั่งยืน “อยู่ป่าไม่เห็นความแตกต่างของคนกับป่า” ชาวบ้านห้วยปลาตุ๊กเชื่อว่าป่าเป็นของทุกคนมีสิทธิใช้ทรัพยากรจากป่า เช่นหาของป่า ล่าสัตว์หรือชุมชนแสงภาใช้ป่าสำหรับเลี้ยงวัว ชาวบ้านจะปล่อยวัวไปหากินในป่าบนภูเขา และช่วยดูแลฝูงวัวให้กัน เป็นการเลี้ยงแบบธรรมชาติเพราะป่าอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกัน เมื่อวัวเติบโตพร้อมที่จะขายจะด้อนวัวออกจากป่าขายแก่พ่อค้าที่มารับซื้อ แสดงให้เห็นความเท่าเทียมในการใช้ทรัพยากรป่า แต่ก็มีระเบียบกฎเกณฑ์ความเชื่อต่าง ๆ เกี่ยวกับป่าเพื่อรักษาสภาพความอุดมสมบูรณ์ของป่า เช่นความเชื่อเรื่องการตัดไม้ กรณีชุมชนแสงภา ยึดถือหลักการเมื่อตัดไม้ต้องให้ไม้ล้มไปทางทิศตะวันออกจะได้ที่อยู่อาศัยที่ร่มเย็นเป็นสุข ก่อนตัดไม้ต้องขอจากท้าวอารักษ์ เจ้าปู่เจ้าเขาด้วยคำพูด

“เจ้าปู่ เจ้าย่า เจ้าป่า เจ้าเขา เทวาอารักษ์ ขอเอาไม้ไปเส็ดหนอ เส็ดเหือนเอาไปค้าไปคุณ ให้ทำบ้านทำช่อง อยู่เย็นเป็นสุข”

ภูมิปัญญาในการเข้าถึงและรักษาทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวล้วนมีเป้าหมายพอกิน พอใช้ ไม่ทำลายวงจรธรรมชาติเป็นความเข้าใจธรรมชาติอย่างแท้จริง คำพูด “เส็ดกิน เส็ดอยู่” เป็นวิถีการดำรงชีวิต ตามแนวทางบรรพชน คือ “เป็นหน่อเป็นนำแนว” และที่สำคัญที่สุดคือใช้ประโยชน์แล้วต้องไม่เป็นปัญหาต่อผู้อื่น ดังสำนวน “ขอมน้ำแล้ว บ่หอนปลดขัว” (ขำมน้ำแล้ว อย่าปลดสะพานไม้)

ความสัมพันธ์ของคนกับทรัพยากรธรรมชาติ ได้ก่อให้เกิดสิทธิชุมชนมีขอบเขตในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ให้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงและมีความร่วมมือกันอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของดิน น้ำ และป่าอย่างยั่งยืน

2. อำนาจในการจัดการทรัพยากร

การอยู่ร่วมกันในชุมชนอีสาน สืบทอดความคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรมาจากจารีตประเพณีดั้งเดิม ได้แก่ ฮีต – คอง คำสอน ขะลำ ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชน มีการผลิตซ้ำและแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมกับสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจ เพื่อรักษาความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและธรรมชาติไว้ได้อย่างเหมาะสม

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอีสาน มุ่งให้ทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเท่านั้น มิใช่การครอบครองถาวร เมื่อเลิกใช้ประโยชน์แล้วสิทธินั้นก็ เป็นของส่วนรวมคือของชุมชน เช่น การหาของป่า การขุดหน่อไม้ การเก็บสมุนไพร

ในอดีตการใช้ประโยชน์จากป่ามีหลายลักษณะ เช่น ลักษณะแรก ใช้ผลผลิตเป็นปัจจัยสี่ อาหารจากป่ามีทั้งพืช สัตว์ แมลง ป่าเป็นเสมือนตลาดสดของชาวบ้าน การสร้างบ้านเรือนก็ใช้ไม้จากป่า ใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค ส่วนเครื่องนุ่งห่มก็ใช้พื้นที่ป่าในการปลูกฝ้ายและหม่อน ลักษณะที่สองใช้ผลผลิตจากป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอย เช่น ใช้ไม้ทำเครื่องมือจับสัตว์ ทำเครื่องดนตรี ทำเครื่องมือเกษตร ลักษณะที่สามผูกพันกับวัฒนธรรมความเชื่อ แบ่งป่าตามการใช้สอยด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา เป็นที่อยู่ของผีบรรพบุรุษ คอยปกป้องรักษาคนและชุมชน ป่าช้า เป็นที่เผาศพคนตาย ไม้และพืชผักในป่าช้าใครนำมาใช้ประโยชน์ถือว่า ขะลำ ป่าส่วนที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งคือวัดป่าหรือป่าวัดเป็นศาสนสมบัติที่ทุกคนต้องช่วยกันดูแลรักษา

ที่มาของอำนาจในการจัดระเบียบ กำกับดูแลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ก็คือสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน

2.1 สิ่งเหนือธรรมชาติ ชุมชนอีสานทุกระดับ ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ชุมชนเครือญาติ กลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม และชุมชนซึ่งมีพื้นฐานจากความขัดแย้งในสังคม มีพื้นฐานความคิดที่ผูกพันกับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการจัดระเบียบชุมชน

ความคิดความเชื่อเรื่องผี ปรากฏทั้งในนิทาน ตำนาน พิธีกรรม และในสภาพสังคมอีสานปัจจุบัน ผีที่ปกป้องคุ้มครองชุมชน บ้านศาลสิ่งดีร้ายให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ได้ก็คือ ผีปู่ตา ผีฟ้า ผีแถน ผีเจ้านาย บ้านน้ำสว้ยห้วยปลาตุก เป็นหมู่บ้านใหม่ไม่เกิน 30 ปี มีดอนปู่ตา มีหอโองประจำบ้าน เช่นเดียวกับบ้านชำผักหนามซึ่งก่อตั้งชุมชนในระยะ 40 ปี และชุมชนอีสานทั่วไปก็มีดอนปู่ตา มีความเชื่อเรื่องผีปู่ตาและจัดพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก งานบุญเลี้ยงผีหรือเลี้ยงบ้านเป็นศูนย์รวมผู้คนทั้งภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง เช่นที่บ้านน้ำสว้ยห้วยปลาตุกเลี้ยงผีปู่ตาในวันเดียวกันกับการเลี้ยงผีซึ่งดูแลแหล่งน้ำสำคัญในชุมชน ทุกคนถือเป็นหน้าที่ต้องมาร่วมงานบุญ

บ้านชำผักหนามซึ่งประสบปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แม้จะอพยพโยกย้ายหลายครั้ง แต่ยังมีศาลปู่ตาในบริเวณป่าชุมชน การเดินทางไปร่วมเรียกร่องสิทธิ์ในที่ดินทำกิน ผู้นำชุมชนและชาวบ้านได้เบบ่น บอกกล่าวผีปู่ตา ให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินการ และมีการเดินทางไปร่วมเลี้ยงผีปู่ตาที่จังหวัดนครราชสีมา เพราะถือว่าร่วมต่อสู้เรียกร้องกับชาวอีสานในจังหวัดอื่น ๆ แสดงความผูกพัน ร่วมผีปู่ตาเดียวกัน

พิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อเรื่องผี และนำเอาอำนาจของสิ่งอยู่เหนือธรรมชาติ มาควบคุมดูแลการใช้ประโยชน์จากป่าและอนุรักษ์ป่าให้อุดมสมบูรณ์ คือพิธีกรรมทำบุญหิน 4 ก้อน ทุก 3 ปี ของชุมชนบ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เชื่อกันว่าหิน 4 ก้อนเป็นที่อยู่ของผีที่ชาวบ้านเชิญออกจากหมู่บ้านหลังจากพุทธศาสนาเข้าสู่ชุมชน และยังคงรักษาพิธีกรรมนี้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เพราะเชื่อว่า

... พิธีนี้มันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เอ็ดให้ป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์ ภูใหญ่ ภูหลวง น้ำต่าง ๆ เกิดจากภูเขาลูกนี้ไหลเข้าสู่หมู่บ้าน เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร...

... เมื่อก่อนมาแต่พระกับพ่อออก ผู้นำชุมชน 20 - 30 คน ทุกวันนี้มาหลายชั้น ปีนี้หลายกว่าปีก่อน ๆ มีเด็กเล็กน้อยให้ความสนใจเขาเอาปีเอาแคนมาตี ชักกล่อมเจ้าที่เจ้าทาง บ่ได้รบกวน สมัยก่อนนะ มีแคนมารำตามประสาพื้นบ้าน คล้าย ๆ กับว่าจัดงานวัด มีมหรสพมาสมโภชอันนี้กะคล้าย ๆ กัน...

คำพูดดังกล่าวแสดงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำและป่า ความเชื่อนี้ถูกนำมาผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เป็นการแสวงบุญ ให้เยาวชนรุ่นใหม่มีส่วนร่วม รวมทั้งเจ้าหน้าที่และหน่วยงานที่สนใจ อุทยานแห่งชาตินาแห้ว สนับสนุนเพราะพื้นที่อยู่ในเขตอุทยานและสอดคล้อง

คล้องกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เป็นการรับรู้ร่วมกัน และเกิดสำนึกสืบทอดพิธีกรรมที่มุ่งประโยชน์เพื่อความยั่งยืนของชุมชนเพราะสิ่งที่ชาวบ้านขอก็คือ ...ขอฟ้าฝนมาใส่ข้าวกล้าในนา ให้ฟ้าฝนตกดี เจ้าภูหลวงปวงใหญ่ เจ้าปู่เจ้าย่า อย่าให้มันแล้ง... ข้าวกล้าในภูมินาได้มากมาย อย่าให้มีภัยอันตรายใด ๆ ...

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กกำหนดวันทำบุญเลี้ยงบ้าน ในวันพุธ เดือนหก ประจําหมู่บ้าน ซึ่งมีหอโอง (ศาล) ในดอนปู่ตา หน้าสถานีอนามัยและมีพิธีทำบุญ สันเขื่อนอ่างเก็บน้ำห้วยปลาตุ๊กในวันสงกรานต์ บริเวณสันเขื่อนมีหอโองและดอนปู่ตา ซึ่งถือว่ามีผีดูแลอ่างเก็บน้ำ ใครประพฤติน่าไม่เหมาะสม เช่นลักลอบจับปลาในเขตหวงห้าม ตัดไม้จะเกิดโทษภัยแก่ตนเอง ในขณะเดียวกันก็มีกฎระเบียบห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม มีโทษปรับ 1,000 – 5,000 บาท กรณีเช่นนี้แม้ชุมชนจะผลิตซ้ำอุดมการณ์อำนาจในการจัดการทรัพยากร ผ่านความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ก็ยังจำเป็นต้องอาศัยอำนาจกฎเกณฑ์ที่เป็นรูปธรรมของชุมชนประกอบ เพราะสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป

2.2 ประสพการณ์ของชุมชน ในอดีตอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นสิ่งที่ชุมชนรับรู้และปฏิบัติตาม แต่เมื่อสภาพสังคมมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น การพัฒนาในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา อีสานกลายเป็นเวทีแห่งความขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากร เริ่มตั้งแต่รัฐเปิดให้สัมปทานทำไม้ในปี พ.ศ.2511 (ยศ สันตสมบัติ : 2535) และสนับสนุนการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ทำให้เกิดปัญหาคุณภาพดิน น้ำ และป่าถูกทำลายอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและจัดระเบียบชุมชน ไม่เป็นรูปธรรมเพียงพอต่อการแก้ปัญหา จึงเกิดการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นใช้ควบคุม เช่นการจัดตั้งองค์กรชุมชน ได้แก่กลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มเหมืองฝายบ้านแสงภา มีการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ผ่านกระบวนการกลุ่มผู้นำชุมชนกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ เจ้าของพื้นที่ใกล้เคียงบริเวณนั้นเป็นผู้ดูแลรักษาร่วมกับชุมชน กำหนดป่าใช้สอย ชุมชนแสงภามีกำหนดกฎเกณฑ์มาแต่อดีตว่า บริเวณภูแท้อยู่แล้ว หรือป่าภูเขาเป็นพื้นที่ที่ลาดชัน มีต้นไม้หนาแน่น ห้ามบุกรุกถางป่าทำไร่ นา เพราะอนุรักษ์ไว้ให้ชุมชนนำไปใช้สอย ต่อเติมหรือก่อสร้างที่อยู่อาศัย แต่ต้องขออนุญาตกลุ่มผู้นำด้วย

การจัดการเหมืองฝาย ในชุมชนบ้านแสงภา ซึ่งมีอยู่ 6 แห่ง มีสมาชิกระหว่าง 20 – 60 คน มีนายเหมืองเป็นหัวหน้า เป็นผู้บอกกล่าวสมาชิกให้ช่วย

กันชุดลอกเหมือนก่อนฤดูทำนา ทุกครัวเรือนที่เป็นสมาชิกต้องถือเป็นการหน้าที่ร่วมกัน นายเหมืองจะเป็นผู้ที่ชุมชนยอมรับ มีการจัดสรรน้ำให้ผู้อยู่ใกล้ใช้ประโยชน์ก่อน พื้นที่ที่อยู่ห่างออกไปจะได้ใช้ประโยชน์ตามลำดับ

ชุมชนข้าฝักหนาม เป็นชุมชนที่มีประสบการณ์ในการอพยพ โยกย้ายการรวมตัวต่อสู้ เพื่อเข้าอยู่อาศัยในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น จึงมีการสร้างกฎระเบียบของชุมชนหรือธรรมนูญของหมู่บ้าน โดยเขียนไว้บริเวณกลางหมู่บ้าน หรือบือบ้าน(สะดือบ้าน) จำนวน 10 ข้อ เป็นข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และป่าถึง 4 ข้อคือ ห้ามตัดไม้ทำลายป่า และล่าสัตว์ในพื้นที่อุทยาน ห้ามบุกรุกพื้นที่เพิ่มเติม (ฝ่าฝืนต้องออกจากหมู่บ้านภายใน 7 วัน) ห้ามนำที่ดินที่ได้รับมอบจากราชการไปจำนอง เช่าหรือขายและบุคคลภายนอกที่เข้ามาในชุมชนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่น การนำสัตว์มาเลี้ยงในอุทยาน การล่าสัตว์หาของป่า ส่วนอีก 6 ข้อเป็นข้อห้ามเกี่ยวกับสิ่งเสพติด การพนัน การลักขโมย การวิวาท การสร้างความเสื่อมเสียแก่หมู่บ้าน และการแก้ปัญหาด้วยระบบศาลหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีกฎเกณฑ์ในการจัดการป่าและป่าชุมชน เป็นแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ ด้วยจุดมุ่งหมายหลักคือ คนอยู่กับป่า การใช้ประโยชน์จึงต้องรักษาป่าและที่สำคัญกฎระเบียบของชุมชนเป็นข้อตกลงร่วมกัน ทุกคนต้องปฏิบัติตาม... ร่วมมือร่วมใจเพื่อแสดงความเข้มแข็งในการรักษาป่า เป็นการสร้างใหม่ของความเป็นชุมชนที่สามารถกำหนดการพัฒนาตนเอง และพึ่งพาตนเองได้ มีการกำหนดพื้นที่ทำกิน 1,412 ไร่ ป่าชุมชน 230 ไร่ ที่วัดและโรงเรียน มติชุมชนจัดสรรที่ดินให้ผู้ที่เคยมีที่ดินมากกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 25 ไร่ ใครไม่เคยมีที่ดินหรือมีน้อยกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 15 ไร่ ส่วนที่อยู่อาศัยได้รับการจัดสรรครอบครัวละ 2 งานจัดตั้งองค์กรชุมชน เช่น คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการวนเกษตร และประสานความร่วมมือกับเครือข่ายองค์กรเอกชน หน่วยงานของรัฐเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และส่งเสริมงานเกษตรชุมชน การจัดการที่เป็นรูปธรรมของชุมชน ทำให้หน่วยงานของรัฐไม่สามารถคัดค้านและให้การสนับสนุนมากขึ้น

แม้ในสถานการณ์ปัจจุบัน ชุมชนข้าฝักหนามจะได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย แต่องค์กรชุมชนซึ่งก่อตั้งขึ้นเพื่อปกป้องพิทักษ์สิทธิในที่ทำกิน และที่อยู่อาศัย ดูแลความสงบเรียบร้อยและช่วยเหลือกันติดต่อประสานงานการ

พัฒนาชุมชนก็ยังคงดำเนินงานต่อไป เพื่อพิสูจน์ศักยภาพว่าชุมชนอยู่ร่วมกับป่าได้
อย่างยั่งยืน

ประสบการณ์ของชุมชนข้าฝักหนามอาจห่างไกลจากความเชื่อในสิ่งเหนือ
ธรรมชาติ แต่ยังปรากฏร่องรอยสัญลักษณ์ของความเชื่อนั้น ได้แก่ ศาลปู่หลุบ หรือ
ศาลปู่ตาบริเวณป่าชุมชน และหลักบ้าน(ป้อบ้าน) ตั้งอยู่บริเวณกลางหมู่บ้าน ทั้งสอง
สิ่งแสดงหลักฐานการตั้งถิ่นฐาน แม้จะอพยพมาจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน แต่ก็
ยังมีสิ่งยึดโยงความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการนำกฎหมายหมู่บ้านข้าฝักหนาม
10 ประการ ติดตั้งถาวรไว้บริเวณเดียวกับหลักบ้าน สะท้อนจิตสำนึกชุมชนในการให้
ความหมายของหลักบ้าน ซึ่งแสดงการตั้งถิ่นฐานมั่นคงว่า ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ
และร่วมมือกันอย่างจริงจัง เช่นเดียวกันกับการทำบุญเลี้ยงบ้าน ซึ่งจัดบริเวณป้อบ้าน
ศูนย์กลางชุมชนในเดือนหก เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้าน ในปี 2543 ซึ่งชุมชน
ประสบความสำเร็จ บุญเลี้ยงบ้านจึงจัดขึ้นในวันที่ 13 มิถุนายน 2543 เป็นการเฉลิม
ฉลอง 36 ปีที่รอคอย รับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

มีข้อน่าสังเกตในเรื่องอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร คือ ชุมชน
ดั้งเดิมเช่นบ้านแสงภา อำนาจที่มีฐานความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและอำนาจที่มา
จากประสบการณ์ของชุมชน เป็นไปเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ
และคนกับชุมชน ให้ดำรงอยู่อย่างเกื้อกูล สร้างความสัมพันธ์ในระดับชุมชน และ
ระหว่างชุมชน ตลอดจนการใช้ทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันแต่ในชุมชนที่ประสบ
ปัญหาขัดแย้งกับรัฐ ในการจัดการทรัพยากร จะดำรงอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ
ไว้ในระดับหนึ่ง เช่น มีศาลปู่ตา มีบุญบั้งไฟ มีพิธีบุญเลี้ยงบ้านแต่จะเน้นอำนาจ
ของชุมชนที่มาจากประสบการณ์ของชุมชน เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียม และ
เป็นศักดิ์ศรีของชุมชน แสดงศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นแบบอย่าง
แก่ชุมชนอื่น ๆ

3. ความหมายของสิทธิชุมชน จะเห็นได้ว่าฐานทรัพยากรเป็นปัจจัย
สำคัญที่ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน และเป็นหลักประกันว่าสมาชิกของชุมชน
จะสามารถดำรงอยู่ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาในการเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จาก
ทรัพยากร ได้อย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกันและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแล
ให้การใช้ทรัพยากร และการดำเนินชีวิตของชุมชนเป็นไปอย่างเหมาะสม บนพื้นฐาน
ความยั่งยืนของทรัพยากรและประโยชน์ของชุมชน ทั้งอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ

ซึ่งก่อให้เกิดความคิด ความเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ผสมผสานกับอำนาจจาก
ประสบการณ์ของชุมชนต่างก็ก่อรูปความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร
และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้ดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำ ผลิตใหม่ตาม
สภาพการณ์

กล่าวได้ว่าความหมายของสิทธิชุมชน ประกอบด้วยภูมิปัญญาในการเข้าถึง
และใช้ทรัพยากรและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแลให้สมาชิกใช้ประโยชน์อย่าง
เสมอภาค เป็นธรรม มีความเพียงพอบนพื้นฐานความยั่งยืนของทรัพยากร โดยมีนัย
สำคัญเรื่องสิทธิของส่วนร่วม สิทธิของการใช้ประโยชน์ร่วมกัน อันจะก่อให้เกิดจิตนึก
รวมหมู่ (Communal spirit) ตระหนักในคุณค่าของชุมชนและบทบาทการมีส่วนร่วม
ของสมาชิกในชุมชน

กระบวนการสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มิได้หยุดนิ่งแต่มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ชุมชนมีการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ปรับตัวตามศักยภาพของชุมชน และพัฒนาต่อไปได้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการคือ อุดมการณ์อำนาจ ความสมบูรณ์ของ
ทรัพยากร อำนาจการจัดการของชุมชน ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. **ฐานทรัพยากร** ชุมชนที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า อุดม
สมบูรณ์ จะยังมีโอกาสสร้างความมั่นคงของสิทธิชุมชน เพราะสมาชิกของชุมชน
สามารถสร้างวัฒนธรรมเพื่อการเข้าถึงทรัพยากรนั้น ได้อย่างเท่าเทียมกัน และเป็น
ปัจจัยในการดำรงชีวิตได้อย่างต่อเนื่อง

ชุมชนแสงภา มีทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่อุดมสมบูรณ์ มาแต่อดีต แม้ปัจจุบันจะมี
ประชากรเพิ่มขึ้น มีวิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ เช่น การปลูกเชิง โกโก้ ขยายส่งตลาด แต่
ชุมชนยังสามารถจัดสรรให้สมาชิกเข้าถึง และใช้ทรัพยากรได้อย่างพอเพียง จึงยังคง
หลักการสิทธิชุมชนไว้ได้ ชาวบ้านมีความภูมิใจที่รักษาป่าไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ป่ายัง
เป็นแหล่งอาหารของชุมชน และพิธีกรรมตลอดจนกฎเกณฑ์การรักษาป่าร่วมกัน กฎ
เกณฑ์การอยู่ร่วมกันมีทั้งกฎระเบียบของสังคมที่รัฐกำกับดูแล และจารีตฮีดคองธาดู
ดินแทน คือไม่ฆ่าสัตว์ในวันโกน วันพระ มีการประชุมปรึกษาหารือ ชี้แจงแนว
ปฏิบัติร่วมกันในการใช้ป่า การเข้าป่าเก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด ร่วมมือกันทำแนวป้องกัน
ไฟป่า และแนวปฏิบัติในการเลี้ยงวัว

กลุ่มเหมืองฝายซึ่งดูแลการใช้น้ำร่วมกัน จะมีการลอกเหมืองซ่อมแซมฝายที่ชำรุด ก่อนถึงฤดูทำนา นายเหมืองแต่ละกลุ่มจะตีส้องไปรอบ ๆ หมู่บ้านเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้ใช้น้ำร่วมขุดลอกเหมือง และทำนุบำรุงเหมืองฝาย สมาชิกผู้ใช้น้ำต่างก็มีหน้าที่ที่จะต้องร่วมกันปฏิบัติ เพื่อให้การใช้น้ำในการผลิตเป็นไปตามข้อตกลง

การรักษาป่าต้นน้ำทำให้ทั้งป่าและน้ำมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ ชาวบ้านเห็นในคุณค่าและเกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า รักษาน้ำร่วมกัน เพื่อทุกคนจะมีสิทธิในการใช้อย่างเป็นธรรม

ชุมชนข้าฝักหนาม มีทรัพยากรธรรมชาติสมบูรณ์ แต่ชุมชนไม่สามารถจัดสรรทรัพยากรโดยอำนาจการจัดการของชุมชน เพราะรัฐประกาศเขตที่ดินทำกินของชุมชนเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่ออพยพโยกย้ายมาอยู่บริเวณข้าฝักหนาม ก็ได้รับผลกระทบจากโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) สิทธิในที่ดินมีความขัดแย้งกับเจ้าของที่ดินเดิม ชาวบ้านจึงเดินขบวนคัดค้านโครงการ คจก. ในที่สุดรัฐมีมติยกเลิกโครงการ คจก. การกลับคืนสู่แหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง ส่งผลให้เกิดการจัดตั้งองค์กรชุมชน จัดสรรทรัพยากรอย่างยั่งยืน ตั้งกฎระเบียบของชุมชน ถือปฏิบัติร่วมกันและประสานงานกับหน่วยงานองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ สร้างเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนใกล้เคียงเพื่อรักษาทรัพยากรร่วมกัน ชาวบ้านข้าฝักหนามได้ใช้ทรัพยากรจากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านรอบ ๆ ชุมชน ได้แก่ ภูเขาข้าฝักหนาม ภูเขาบอน ภูเขาเป้า ภูเขาคุณ ภูแผงม้า ภูโกลสีก ภูผาขวางและภูข้าขึ้นาค เป็นแหล่งหาอาหาร ไม้พื้น ถ่าน และใช้ไม้ซ่อมแซมบ้านเรือนร่วมกับหมู่บ้านอื่น ๆ อีก 21 หมู่บ้าน สืบแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากต้นน้ำบริเวณข้าคุณผ่านที่ดินทำกินมาทางน้ำตกพลาญทอง ข้าตากว่าง และใหญ่สู่ลำน้ำเซิน อีกสายหนึ่งเริ่มจากข้าฝักหนาม ข้าขึ้นาค ไหลลงสู่ข้าแคน และลำน้ำพอง ชาวบ้านใช้น้ำเป็นประโยชน์ในการเกษตร อุปสรรคสำคัญที่ชุมชนข้าฝักหนามพบก็คือ ชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียง 21 หมู่บ้านยังใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าและน้ำ โดยไม่เข้าใจกระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชนคือโครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน จึงร่วมค้นคิดกิจกรรมสร้างความเข้าใจ ปลุกจิตสำนึก เช่น กิจกรรมปลูกป่าชุมชน เน้นสร้างความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน ให้มีส่วนร่วม มีความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์

ทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ทรัพยากรอย่างทั่วถึง ยั่งยืน มีส่วนร่วม และเห็นคุณค่าร่วมกัน

ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก แม้จะมีปัญหาเรื่องดินเสื่อมคุณภาพแต่สภาพทรัพยากรป่าและน้ำก็ยังมีความสมบูรณ์อยู่ในระดับหนึ่ง ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน ในการรักษาแหล่งน้ำบริเวณอ่างเก็บน้ำ มีการอนุรักษ์พันธุ์ปลา ห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม การใช้พื้นที่ว่างเปล่านอกเหนือจากพื้นที่จัดสรรชาวบ้านจะเข้าอยู่อาศัยทำกินได้ แต่ต้องได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมชาวบ้านก่อน มีการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น เก็บยาสมุนไพร เมาถ่านและใช้ไม้ทำเครื่องจักสานเพื่อใช้ในครัวเรือน มีการอนุรักษ์ป่าทั้งบริเวณวัดและป่าชุมชน เพราะตระหนักในคุณค่าของสมบัติส่วนรวมที่ต้องใช้และรักษาร่วมกัน อย่างไรก็ตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปชาวบ้านมีรายได้จากการทำไร่ข้าวโพด ไร่ข้าวและทำนาตามเนินเขา ซึ่งไม่มีพอเพียงกับภาวะเศรษฐกิจในปัจจุบัน จึงต้องส่งหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานรับจ้าง ก่อสร้างและขายลอตเตอรี่ ที่กรุงเทพฯและระยอง และประกอบอาชีพเสริมคือเลี้ยงปลาตุก กบและเปิดเทศ ไ่วริโคกในครัวเรือน

ทรัพยากรที่สำคัญอีกลักษณะหนึ่งคือ ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของชุมชน ได้แก่ พระ เจ้า หมอพราหมณ์ ผู้อาวโส ผู้นำอย่างเป็นทางการ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านบุคคลเหล่านี้มีภูมิปัญญาที่จะถ่ายทอดจารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และเป็นผู้อำนาจในการจัดระเบียบชุมชน และจัดสรรทรัพยากรร่วมกัน ชุมชนบ้านแสงภาได้ให้ความสำคัญกับทรัพยากรบุคคลเหล่านี้ โดยเฉพาะกลุ่มผู้อาวโส มีหน้าที่เป็นผู้นำด้านศาสนา พิธีกรรมของชุมชน และสืบทอดประเพณีการณ และความคิดของชุมชนจากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวโส เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวโส มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมาพระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวโส คือ ผู้มีประสบการณ์ สิ่งสมมุติปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน บทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวโส เป็น

สัญลักษณ์ของชุมชน ฮีต คอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮีตไพร่คองนาย ฮีตปู่คองย่า ฮีตวัดคองสงฆ์ ฮีตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ต่างก็กล่าวถึงพระและผู้อาวุโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สารสำคัญของชุมชนที่ทุกคนสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรมและสาระทางศาสนา จาริตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื้อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจาริต ประเพณี “ให้นั่งใกล้ผู้เฒ่า เขียนฮู้ ฮีตคอง” เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขในชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมในการเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและ พระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจาริตประเพณี ฮีต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น เจ้า ติดต่อผีปู่ตาและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตา กวนติดต่อกับสิ่งเหนือธรรมชาติในการบวงสรวง เสดาะเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อกลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่ขวัญเล่าข่าว สู่ขวัญบ่าว-สาว ทั้งเจ้า กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของเจ้า กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอันส่งผลถึงสภาพจิตใจและการปฏิบัติตามแนวจาริตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับเป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมีความภาคภูมิใจร่วมกัน

ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชนอีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีล

ธรรม และเป็น ผู้นำในการปฏิบัติ ประสานความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

2. **อัตลักษณ์ของชุมชน** เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ช่วยสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว มีความเชื่อเพื่อเกื้อกูล เป็นสังคมที่มีน้ำใจต่อกัน มีความห่วงใยทุกข์สุขของกันและกัน อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่สื่อผ่านภาษาพูด ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในพุทธศาสนา การสืบทอดประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ตามฮีต-คอง คำสอน ขะลำ ล้วนมีบทบาทควบคุมวิถีชีวิตของคน และชุมชน ให้ดำเนินไปอย่างเหมาะสม

อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของชุมชนอีสาน จากกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณีพบว่า ภาษาถิ่น เป็นลักษณะเฉพาะที่ชาวบ้านทุกชุมชนใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน ภาษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสื่อความคิด ความเชื่อ ผ่านการพูดคุย ประกอบประเพณี พิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ภาษาถิ่นอีสานเป็นสื่อแสดงจิตสำนึกในชาติพันธุ์ไทย-ลาว ของชุมชนทั้งบ้านแสงภา น้ำสวยห้วยปลาตุก และจำฝักหนาม ส่วนความเป็นตัวตนในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนจะมีลักษณะต่างกัน

ชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งชุมชนมานานถึง 400 ปี เช่นชุมชนแสงภา มีความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติสูง ระบบครอบครัวในยุคปัจจุบัน มีลักษณะครอบครัวเดี่ยว แต่ก็ยังดำรงชีวิตอยู่ในแบบแผนจารีตฮีตคองและ ฮีตคองธาตุดินแทน มีการทำบุญตามประเพณีอย่างต่อเนื่อง แม้ในปัจจุบันชุมชนมีระบบสาธารณูปโภคที่ดี ติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวกก็ยังมีการทำบุญคุณลาน บายศรีสู่ขวัญข้าว บุญข้าวจี บุญข้าวเปลือก บุญพระเวส บุญสงกรานต์ บุญข้าวประดับดิน และมีลักษณะเฉพาะคือ ไม่มีบุญเลี้ยงบ้านหรือบุญเลี้ยงผี แต่จะถือครองธาตุในการปกป้องรักษาตน มีงานบุญพระธาตุดินแทนในเดือนสิบสอง เพื่อพึ่งพิงศรัทธา ปฏิบัติธรรมและแก้บนประจำปี จุดประสงค์เพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ผู้คน สัตว์และชุมชน การถือฮีตคองธาตุดินแทนอย่างเคร่งครัดจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ (แม้แต่หมู) ไม่เข้าป่าหรือทำงานในเรือกลอน ไ้รนา ในวันข้างขึ้นข้างแรม 7, 8, 14, 15 ค่ำ ต้องทำบุญธาตุดินแทน และบุญหิน 4 ก้อน บุญสงกรานต์ ความคิดความเชื่อที่ผูกพันกับระบบศีลธรรมทางพุทธศาสนาได้ผสมผสานกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ คือ

ความเชื่อเรื่องผี จึงมีพิธีทำบุญหิน 4 ก้อนเป็นประจำทุก 3 ปี ครั้งหลังสุดคือเมื่อ วันที่ 23-24 มีนาคม 2543

การปฏิบัติตามแบบแผนประเพณีดังกล่าวมีผู้อาวุโสเป็นกลุ่มผู้นำกำกับดูแล มีสถาบันทางความเชื่อที่คล้ายคลึงกับชุมชนอื่นคือวัด เป็นศูนย์กลางการปฏิบัติกิจ ต่าง ๆ ของชุมชน แต่ที่มีลักษณะเฉพาะคือ มีพระธาตุดินแทน เป็นพระธาตุซึ่งเกิด จากการนำดินมาทับถมกัน มีอายุประมาณ 200 ปี ชาวบ้านมีส่วนร่วมการสร้างขึ้น เพื่อเป็นส่วนร่วมจิตใจ แทนความเชื่อเรื่องผีในปัจจุบัน ทุก ๆ ปีในเดือน 12 ก็จะมีการทำบุญธาตุดินแทน

ลักษณะเฉพาะของชุมชนแสงภาเป็นตัวตนของชุมชนที่ชัดเจน ความสัมพันธ์ ของสมาชิกในชุมชนจึงเป็นศักยภาพภายใน สามารถดำรงอัตลักษณ์มาอย่างต่อเนื่อง ในสภาพการณ์ปัจจุบันชุมชน และผู้นำชุมชน มีวิถีการผลิตที่พึ่งพาตลาดมากขึ้น เช่น ปลุกซิง ส่งบุตรหลานไปเรียนในจังหวัดเลย และต่างจังหวัดมีการประสานเครือข่ายชุมชน ในเรื่องการค้าและรักษาป่า มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาส่งเสริม สนับสนุนการเกษตร การสาธารณสุข การเงิน การตลาด ชุมชนก็ยังยึดหลักศีลธรรม และให้คุณค่าของคน ในการดำรงอยู่ร่วมกันมากกว่าผลประโยชน์ มีการรวมกลุ่มและช่วยกันอนุรักษ์ป่าต้น น้ำ อนุรักษ์ดูแลทรัพยากรน้ำผ่านระบบเหมืองฝาย และให้ความสำคัญกับกลุ่มเยาวชน โดยเยาวชนมีหน้าที่ร่วมกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้าน เช่น ปัจจุบันกิจกรรมเลี้ยงวัวเป็น ของกลุ่มเยาวชน ที่ชุมชนและองค์กรของรัฐส่งเสริม การร่วมพิธีทำบุญหิน 4 ก้อน เยาวชนก็เข้าร่วมด้วยจิตสำนึกรับรู้พร้อมที่จะสืบทอด

ชุมชนที่มีลักษณะการอพยพโยกย้าย เช่น ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็น ชุมชนที่สมาชิกประกอบด้วยชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินและผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยการ ก่อตั้งชุมชนแตกต่างจากชุมชนอื่นเพราะตั้งขึ้นตามโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคง ในช่วงปี พ.ศ. 2523 - 2526 หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น ป่าไม้ ที่ดิน เกษตร หน่วยงานการศึกษา การสาธารณสุข ระดมกำลังเพื่อฟื้นฟูสร้างความอุดมสมบูรณ์ ด้านทรัพยากร และให้ความรู้ความเข้าใจแก่ชุมชน ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน แม้ จะมีระบบเครือญาติก็ไม่ผูกพันมากนัก แต่ก็มีวิถีชีวิตที่ปฏิบัติตามจารีตฮักคองอยู่ หลายประการ คือ มีสถาบันความเชื่อได้แก่ วัดป่าห้วยปลาตุกเป็นศูนย์รวมจิตใจ และการจัดกิจกรรมตามประเพณีที่เกิดจากความร่วมมือร่วมใจในการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน มีดอนปู่ตาซึ่งเป็นโรงเรียนอยู่กลางหมู่บ้านเพื่อประกอบพิธีเลี้ยงบ้าน มีจำบ้าน

ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อมาสู่การปฏิบัติเพื่อความเป็นศิริมงคลแก่บุคคลและชุมชน ช่วยรักษาอาการเจ็บป่วยควบคู่ไปกับการใช้ยาสมุนไพร และการรักษาแผนปัจจุบัน เพราะสภาพการคมนาคมไม่สะดวก ไม่มีอาชีพที่มั่นคง ที่ทำกินก็ประสบปัญหาดินเสื่อมสภาพ ชุมชนจึงให้ความสำคัญกับแหล่งน้ำสาธารณะ คืออ่างเก็บน้ำ การรับรู้คุณค่าและความสำคัญของน้ำต่อการดำรงชีพของชุมชนก็คือ การทำบุญสืบเชื้อนในเดือน 3 แทนบุญพระเวส ลักษณะเฉพาะในการแก้ไขปัญหาคือการดำรงดำรงชีวิตคือชาวบ้านร่วมประชุมปรึกษาหารือ ประสานกับหน่วยงานของรัฐ เช่นเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ แต่ก็แก้ไขได้ระดับหนึ่ง ทางเลือกที่ชุมชนใช้คือการให้คนหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานที่กรุงเทพและระยอง ในชุมชนจึงมีผู้อาวุโสดูแลบุตรหลานแทนพ่อแม่

ชุมชนอพยพโยกย้ายที่ประกอบด้วยกลุ่มคนจากหลายจังหวัดในภาคอีสานมาตั้งถิ่นฐานในชุมชนชาผักหนามตามวิธีการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานของชาวอีสานคือ มีความสมบูรณ์ของป่าและน้ำ มีปัจจัยที่จะดำรงชีวิตได้ชั่วลูกหลาน แต่ประสบปัญหาที่ดินทำกินในเขตป่าอนุรักษ์ ประสบการณ์การต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินทำกิน จนได้รับการยอมรับจากทางราชการ แสดงความเป็นตัวตนอย่างชัดเจนแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ คือชุมชนมีความมุ่งมั่นแสดงความเป็นเอกภาพทางความคิดในการพิสูจน์ว่า ชุมชนสามารถอยู่ได้โดยไม่บุกรุกทำลายป่า และพึ่งพาตนเองด้วยการปรับระบบการผลิตสร้างกฎระเบียบและแนวทางปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สร้างความสัมพันธ์กับองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ ความเป็นตัวตนในลักษณะเฉพาะเช่นนี้ ชุมชนเปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วม มีการคัดเลือกผู้นำที่เข้มแข็งและมีความเหมาะสมหลายลักษณะและที่สำคัญคือ มีเป้าหมายในการดำรงชีวิตชุมชนอยู่ร่วมกัน

แม้จะประสบปัญหามากมาย ชุมชนก็มีความเข้มแข็งร่วมกันแก้ไขปัญหามาตั้งแต่ตั้งถิ่นฐานไปขายแรงงาน ลูกหลานของชุมชนที่เคยไปทำงานที่กรุงเทพส่วนหนึ่งได้กลับคืนชุมชนเพื่อทำการเกษตรแบบผสมผสาน

การตั้งถิ่นฐาน ความเชื่อเพื่อเผ่าพันธุ์ แบ่งปันประโยชน์ใช้สอยและเห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนชาผักหนาม ตลอดจนการเลือกผู้นำที่มีทั้งคุณธรรมและภูมิปัญญา สะท้อนให้เห็นจิตสำนึกร่วมในการรักษาความเป็นชุมชนได้อย่างชัดเจน

3. อุดมการณ์สิทธิชุมชน

อุดมการณ์เป็นคุณลักษณะของการให้คุณค่าและความสำนึกเกิดจากประสบการณ์ความเป็นจริงในโลก อุดมการณ์จึงทำหน้าที่สืบทอดความเป็นจริงนั้นด้วย

ชุมชนอีสานมีการดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ ความคิดความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติจึงสะท้อนผ่านคำพูด ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย

... บ้านข้าผักหนามมีไผ่เยอะ เอาหน่อไม้มากินก็เอาเฉพาะพอกิน เอาหน่อที่แทงพื้นดินขึ้นมา ไม่ขุดลงในดินลึก... จักตอกก็เอาลำพอเหมาะ เลือกเอาแค่นี้ได้เท่านั้น ... ทำขายก็เหมือนไม่รักษา ฉะนั้นก็ไม่ต้องขาย

... น้ำขั้ตามไร่นา ใช้ร่วมกัน...

... ปัจจุบัน ทุกคนมีบ่อปลาหมด อยู่ที่ไหนทุกวันนี้ปลาเยอะแยะ คนอื่นจะไปไล่เบ็ดได้ ไม่ห้ามกัน หากินนาใครก็ได้ ไม่ห้าม ผักธรรมชาติ เจ้าของไม่หวง เช่น ผักแว่น ผักหนาม ผักหนามใบบัวบก...

... มีงานศพจะไปช่วยกันดี บ่บอกกะไป งานบุญบ่บอกกะมา ส่งกินส่งอยากดี...

... ไปวัดนี้ไปแต่ผู้เคยไป แต่ว่าใส่บาตรดีจัง... บ้านพวกฉันได้ข้าว เหลือเป็นกะตา บ่มีข้าวกินบ่มีข้าวกินชาวบ้านไปวัดโลด เพิ่นก็ให้ชาวบ้านแบ่งกันกิน...

... หลังจากสร้างพระธาตุ พระธาตุองค์นั้นเป็นผู้พาชาวบ้านขึ้นมาทำบุญตรงนี้ (หิน 4 ก้อน) เชื่อว่าเป็นการขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขา ดันน้ำลำธาร ภูเขาใหญ่ เอ็นว่า เจ้าภูหลวงปวงภูใหญ่ กะถือปฏิบัติมา...

... ตัดไม้มีพิธี เช่นล้มลงทิศใด พันทิศบ่ น้ำพุออกเอ็นไม้พันพิษ ห้ามปลูกเอียน (ไม้อมน้ำ) มอดเจาะมันบ่ดี ไม้แยงเงาริมฝั่งน้ำ ไม้เครือคลุมห้าม จะบ่มีความสุข...

ความคิดดังกล่าวแสดงสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ให้โอกาสทุกคนได้ใช้ประโยชน์เก็บผักหาปลา หาของป่า ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ การทำบุญเมื่อมีอาหารเหลือเฟือ ก็มีการแบ่งปันแจกจ่ายเพราะอาหารเหล่านั้นกลายเป็นสมบัติส่วนรวมที่คนขัดสน คนมั่งมี ก็มีสิทธิได้รับการแบ่งปัน พื้นที่สาธารณะจึงมิได้หมายความว่าเฉพาะป่าชุมชน แต่ยัง หมายถึงสิทธิที่จะใช้ทรัพยากรของส่วนรวม (ธรรมชาติ) บนพื้นที่ครอบครองของบุคคลได้ด้วย

ส่วนความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติที่ปรากฏใน ประเพณีบุญเลี้ยงบ้าน พิธีทำบุญหิน 4 ก้อน ปาดอนปู้ตา การทำบุญสิ้นเชื่อน พิธี เบิกป่า หรือการละเว้นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เข้าป่าในวันพระ การบูชาธาตุดินแทน สะท้อน อุดมการณ์อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติในการควบคุมความสัมพันธ์ ของคนกับธรรมชาติ ให้เป็นไปอย่างเหมาะสม สอดคล้องกับหลักการสิทธิชุมชน ที่ เน้นให้ทุกคนมีความเสมอภาคและเป็นธรรมในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ และ การมีส่วนร่วมรับรู้ ดูแลรักษา

ที่ควรกล่าวถึงอีกลักษณะหนึ่งก็คือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่พบในชุมชนได้แก่ หลักบ้านและศาลปู่ตา ในชุมชนข้าฝักหนาม ศาลปู่ตากกลางหมู่บ้านและหอโง่บน สิ้นเชื่อนบ้านห้วยปลาตุก หิน 4 ก้อนและพระธาตุดินแทน บ้านแสงภา เป็น สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการตั้งชุมชน เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน ให้สำนึก ร่วมกันในความเป็นชุมชน ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์เหล่านี้ ต่างก็มี เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งสิ้น

ส่วนชุมชนข้าฝักหนามก็มีการดำเนินชีวิต เช่นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ร่วมแบ่ง ปันประโยชน์ใช้สอยในพื้นที่สาธารณะและความสัมพันธ์แบบเครือญาติคล้ายคลึงชุม ชนอื่น ๆ มีอุดมการณ์ที่มุ่งประโยชน์สุขแก่ส่วนรวมและความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน แต่สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน ชุมชนจึงยืนยันหลักการ คนอยู่กับป่า และใช้ศักยภาพของชุมชนเพื่อพิสูจน์และยืนยันการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

4. อำนาจในการจัดการของชุมชน ระบบอำนาจในการจัดการของชุมชน เกิดขึ้นเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับ คน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ชุมชนแสงภา เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมานาน โครงสร้างอำนาจภายในชุมชน มี กลุ่มผู้นำที่เป็นทางการจัดการทรัพยากร โดยมีชุมชนเป็นฐานรองรับ ผู้นำไม่มีอำนาจ ตัดสินใจโดยพลการ ต้องถามความเห็นชอบจากที่ประชุมหมู่บ้านก่อน กลุ่มอำนาจมี ความสัมพันธ์ทางสังคม จะมีกิจกรรมเฉพาะ เช่น กลุ่มเหมืองฝายจัดการเรื่องน้ำ กลุ่ม อนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ดูแลรักษาป่าร่วมกับชุมชนส่วนกลุ่มผู้อาวุโส จัดงานบุญ ประเพณี เมื่อมีโครงการป่าชุมชน ชาวบ้านก็ให้ความร่วมมืออย่างดี

ชุมชนข้าผักหนาม มีการใช้อำนาจของชุมชนบริหารจัดการทรัพยากร ผ่านกลุ่มผู้นำชุมชน และอุดมการณ์ร่วมของชุมชนที่มุ่งแสดงศักดิ์ศรี และศักยภาพในการพึ่งพา และควบคุมดูแลตนเอง สร้างกฎระเบียบและแนวปฏิบัติต่างๆขึ้นใช้อย่างได้ผล

ขั้นตอนการใช้อำนาจของชุมชนข้าผักหนามคือ การจัดสรรพื้นที่ดินทำกิน และพื้นที่สาธารณะในชุมชน โดยยึดความเท่าเทียมกัน เมื่อจัดสรรพื้นที่แล้ว จึงเข้าสู่กระบวนการผลิตตามข้อตกลงกับรัฐบาล คือปลูกไม้ผลให้ได้ 20 % ของพื้นที่ โดยเริ่มต้นทำวนเกษตรในปี พ.ศ. 2527 ซึ่งที่ชาวบ้านมีหนี้สินและขาดความรู้ จัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มเกษตรทางเลือกส่งครอบครัวที่สนใจไปอบรมแลกเปลี่ยนความรู้ ศึกษาดูงานตามสถานที่ต่าง ๆ การจัดการที่เป็นรูปธรรมทำให้ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ สนับสนุนพันธุ์ไม้ผล ชุดบ่อชลประทานและได้รับพันธุ์ปลา พันธุ์ไก่ ระยะเวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านจึงมีความภาคภูมิใจ และมีความเห็นว่เกษตรคือเอกสารสิทธิ์ที่มั่นคง

นอกจากจัดการด้านการจัดสรรพื้นที่และทำวนเกษตรแล้ว องค์กรชุมชนได้จัดการทรัพยากรป่าไม้และน้ำ สร้างกฎระเบียบของชุมชนขึ้นใช้ แต่ก็มีอุปสรรคเช่นชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียงประมาณ 21 หมู่บ้าน ยังไม่เข้าใจกฎระเบียบ ยังไม่มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชน จึงมีการทบทวนบทเรียน ปรับปรุงแผนงานสร้างความร่วมมือในการปลูกป่าชุมชน ดูแลทรัพยากร โดยรับแรงหนุนเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานของรัฐถึง 10 หน่วยงาน ชาวบ้านข้าผักหนามจึงจัดทำแผนของชุมชน โครงสร้างการทำงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน มีการทำงานเป็นกลุ่มเพื่อรู้เท่าทันข้อมูล ทบทวนสรุปบทเรียน ในกระบวนการผลิต การตลาด การบริโภค ของชุมชนอยู่เสมอ จากการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรในปี พ.ศ. 2538 และการทบทวนแผนการจัดการแผนในปี พ.ศ. 2541 ชุมชนข้าผักหนามเห็นว่า มีความจำเป็นในการพัฒนาสร้างฐานอาชีพ เศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งและประสานงานกับองค์กรภายนอกต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการเรียกร้องสิทธิชอบธรรมในที่ดินทำกินและอยู่อาศัย

จิตสำนึกร่วมของชุมชน ซึ่งอาจมีความเข้มข้นในการสืบทอดอัตลักษณ์ หรือ การมุ่งประกาศตัวตนในการบริหารจัดการทรัพยากร จึงเป็นประเด็นที่ควรให้ความสนใจ นำไปเป็นประโยชน์ในการพัฒนาสิทธิชุมชนต่อไป

5. ภูมิปัญญาและการสืบทอดอุดมการณ์ จารีตประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ฮีตคอง คำสอน และบทเรียนจากการต่อสู้ที่ชุมชนใช้อำนาจเหนือธรรมชาติและอำนาจของชุมชนบริหารจัดการ เป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งผ่านความหมายอันเป็นสาระสำคัญ คือ อุดมการณ์รักษารัฐธรรมนูญ ให้คงความสมบูรณ์อย่างยั่งยืน และเป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชน ทั้งในด้านปัจจัยการดำรงชีวิต และด้านจิตสำนึกของบุคคล ที่มุ่งให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความเชื่อ เพื่อเกื้อกูล อ่อนน้อมต่อคนและสิ่งแวดล้อม

ภูมิปัญญาของชุมชนและท้องถิ่น เป็นความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมของคนกับระบบนิเวศชุดหนึ่ง และอยู่บนหลักการพื้นฐานที่ว่า ความรู้ได้เป็นสมบัติของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นของชุมชน (ยศ สันตสมบัติ 2542 : 48) ที่พัฒนาสืบทอดกันมาตามสัมพันธภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ เช่น ความรู้ในเรื่องการรักษาพยาบาล การคัดเลือกหมอยาสมุนไพรหรือผู้นำทางวัฒนธรรม สัมพันธภาพของคนชุมชนและระบบนิเวศ จึงสะท้อนผ่านนิทาน ตำนาน จารีต ฮีตคอง ฌญา ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นระบบเหตุผล ที่ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาช้านาน

5.1 องค์ความรู้ที่แสดงภูมิปัญญาของชุมชนในเรื่องอาหารและยา ปรากฏในชุมชนทั้ง 3 กรณี เช่นการใช้ยาสมุนไพรหลากหลายชนิด ได้แก่ ม้า กระเทียม ใบฝรั่ง รากขมิ้น ต้นชะคร้านเส้นท้องตึง ท้องอืด ชุมชนชาวม้งหามมีโครงการจัดสรรที่ดิน ทำแปลงสาธิตสมุนไพร เพื่อขยายพันธุ์ไม้ใช้สอยในชุมชน และเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ของเยาวชน ชุมชนห้วยปลาตุก และแสงภาต่างก็มีหมอยาสมุนไพร ใช้สมุนไพรรักษาโรคแก่สมาชิกในชุมชน การสืบทอดความรู้เรื่องนี้ในระดับชุมชนยังไม่ชัดเจนนัก แต่มีการเรียนรู้สืบทอดในระดับครอบครัว

ความรู้เรื่องอาหารจะมีความคล้ายคลึงกันคือ ชุมชนผูกพันกับป่า มีการหาอาหารจากป่าเช่น เก็บเห็ด หาหน่อไม้ เก็บผักต่าง ๆ ตามฤดูกาลหรือใช้ไม้ทั้งจากป่า ธรรมชาติและป่าดอนปู่ตามาซ่อมแซมบ้านเรือน ทำฟืน เป็นต้น ที่มีลักษณะแตกต่างจากชุมชนอื่นคือ ชุมชนแสงภาซึ่งเป็นชุมชนบนที่สูง ขาดแคลนน้ำปลาบริโภค

จึงนิยมนำผักสะทอนซึ่งมีอยู่ในป่ามาต้มเพื่อใช้กินแทนน้ำปลา สืบทอดวิธีการทำน้ำผักสะทอนมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉลี่ยจะต้มไว้ครอบครัวละ 29 ขวด เก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี ปัจจุบันนิยมใช้ปรุงรสส้มตำ และน้ำพริกแทนน้ำปลาร้า

5.2 ภูมิปัญญาที่ปรากฏในรูปความเชื่อ และพิธีกรรม จาริตประเพณี ปรากฏการณ์เรียนรู้สืบทอดแตกต่างกันตามลักษณะชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ผีป่า ผีน้ำ ผีบรรพบุรุษ และความเชื่อเรื่องขวัญ พบในทุกชุมชนแต่ก็ผสมผสานกับความเชื่อ ทางพุทธศาสนา ทำให้เกิดการทำบุญสืบเชื่อน ทำบุญเลี้ยงบ้าน และการทำพิธีเบิกป่า บอกเจ้าป่าเจ้าเขาก่อนตัดไม้หรือหาของป่า สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน การสืบทอดความเชื่อดังกล่าวได้ปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เช่น ชุมชนข้าผักหนามประกาศความเป็นชุมชนเป็นกฎระเบียบของหมู่บ้านไว้บริเวณหลักบ้าน และทำบุญเลี้ยงบ้านพร้อมการเฉลิมฉลอง 36 ปี แห่งการรอคอยการเป็นหมู่บ้านที่ถูกตั้งตามกฎหมาย

ความเชื่อเรื่องขวัญ พบการสู่ขวัญข้าวในบุญคูณลานบ้านแสงภา การสู่ขวัญหนุ่ม-สาว สู่ขวัญแขกผู้มาเยือนในชุมชนต่าง ๆ

ส่วนจาริต ฮีตคอง และงานบุญประเพณีที่สืบทอดชัดเจนคือ ชุมชนดั้งเดิมบ้านแสงภา รักษาครองธาตุดินแทนและทำบุญธาตุดินแทน ทำบุญหิน 4 ก้อน ตลอดงานงานบุญประเพณีในรอบปี สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมกับหน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ประเพณีพิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และยังปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันคือ พิธีเลี้ยงบ้าน บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวได้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชนว่า ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว - สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญพืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม่อน (ตัวใหม่) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือแตะตัวผู้ถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัวและชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบและขั้นตอนให้สะดวก เหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่สาระของการสู่ขวัญยังคงเหมือนเดิม

บุญบั้งไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บั้งไฟจุดขึ้นไปขอฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานจนดเว้นระบอบอาวสุ อาจจับผู้อาวสุโยนลงบ่อโคลนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

5.2.1 ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชน ในด้านอุดมคติและความรู้สึก ประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบั้งไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพรหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคี สนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและความรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงความคิดของชุมชนอย่างชัดเจน

5.2.2 ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก บุญบั้งไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏการณ์สำคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติสืบต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ยาวนานอยู่ในตำนานหนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอน้ำฝนจากถ้ำ มีการแห้ว้วยะเพชราย – หญิง (ลิงดำไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ ร้องกาพย์เซิ้งบั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ขวัญก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวฮุ่ง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่มุมกระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยังเลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ใครจะเดินทางไปไหนก็จะขอความคุ้มครองจาก “ปู่ตา” การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่นจับคนแกลโยนลงโคลนตม ชายใส่เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลายความเครียดจากระเบียบสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปต์ 2541)

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้น

ฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

5.3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูง บริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยใช้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกันน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสสมดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำ ช่วยกันดูแลขุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอ เป็นสิ่งที่สั่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝายและป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าคุณภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธ์ภาพในชุมชน ชุมชนแสวงหาจึงสืบทอดภูมิปัญญานี้มาถึงปัจจุบัน

ข้า ข้าเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของ

สัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและช้างจึงเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุ่ง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุ่ง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุ่ง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศที่สลับซับซ้อน เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ข้า , ป่าบุ่ง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลิตผลจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความคุ้มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล่ำเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หนองไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาต้นพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คู่บ่าว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

นอกจากระบบนิเวศที่ได้รับการจัดการดังกล่าวแล้วยังมีภูมิปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้สั่งสมประสบการณ์ เป็นความริเริ่มของชุมชนจนผ่านการยอมรับจากชุมชนอื่น ๆ คือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนข้าผักหนามที่ใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการใช้ทรัพยากรอย่างเสมอภาค และการผลิตแบบพึ่งพาตนเองแบ่งเขตพื้นที่การทำกิน และใช้สอยของชุมชนคล้ายคลึงการจัดพื้นที่ชุมชนอีสานในอดีต และรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยอาศัยการแสวงหาภูมิรู้และระบบการจัดการจากองค์กรเอกชน องค์กรรัฐและเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น เพื่อพิสูจน์ความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นตัวแทนแก่ชุมชนอื่น ๆ ต่อไป

สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันความเชื่อ และกลุ่มทางสังคม และวัฒนธรรมในชุมชน ต่างก็มีบทบาทหน้าที่ในการสืบทอดอุดมการณ์ดังกล่าว ภาย

ได้เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ การสืบทอด มิใช่เกิดขึ้นเฉพาะภายในชุมชนเท่านั้นแต่มีการขยายเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่น ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เช่น เครือข่ายเสี้ยว เครือข่ายระบบเครือญาติที่อยู่ต่างชุมชน เครือข่ายเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายป่าชุมชน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภูมิปัญญาในการดำรงชีวิต การจัดระเบียบชุมชน การจัดการทรัพยากร และการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม

สภาพปัญหาสิทธิชุมชนอีสาน

นโยบายพัฒนาประเทศตามแนวทางการสร้างความทันสมัย เพื่อพัฒนาไปสู่สังคมเมืองอุตสาหกรรม ที่มั่งคั่งและเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ได้เริ่มเข้าสู่สังคมอีสานตั้งแต่สมัยรัชการที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน และปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อมีการจัดทำแผนพัฒนาเฉพาะภูมิภาคอีสาน ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยเล็งเห็นว่าการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของชาวอีสานหรือการพัฒนาชุมชน ชนบทเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์

กระบวนการเปลี่ยนแปลง พัฒนาสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ทำให้เกิดความเจริญทางวัตถุ แต่ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าถูกเปลี่ยนสภาพเป็นปัจจัยพื้นฐานของการพัฒนา เช่น เชื้อน อ่างเก็บน้ำ ถนน ที่ดินถูกจับจองเพื่อการผลิตทางการเกษตร เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้าน นายทุนและรัฐ ความขัดแย้งด้านการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดินทำกินและป่า เป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2535 : 4)

ประการแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2506 – 2527 มีการขยายพื้นที่ป่าเพื่อสร้างเชื้อน ถนน อ่างเก็บน้ำ และส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะ ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลังและอ้อย

ประการที่สอง รัฐเปิดสัมปทานป่าในเขตอีสาน ทำให้เกิดการทำลายป่าเร็วยิ่งขึ้น เมื่อบริษัทที่ได้สัมปทาน ตัดต้นไม้ใหญ่ออกจากป่า เกษตรกรก็เข้าทำกิน โดยอาศัยเส้นทางการชักไม้ออกจากป่า

ประการที่สาม นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ เปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าทำกินในเขตป่ามากขึ้น

ประการที่สี่ รัฐประกาศพื้นที่ป่าหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็น ป่าสงวนแห่งชาติ และดำเนินการขับชาวบ้านให้ออกจากพื้นที่ทำกิน ด้วยข้อกล่าวหาว่าผิดกฎหมาย และบุกรุกป่าสงวน แต่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ก็มิได้ทำให้ ได้พื้นที่ป่าคืนมาแต่อย่างใด

การสัมปทานป่าไม้ ในพื้นที่บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เมื่อปี พ.ศ.2529 รัฐได้ให้สัมปทานป่าพื้นที่ภูตึนสวนทรายทั้งหมด ทั้ง ๆ ที่เป็นป่าต้นน้ำที่ชาวบ้านอนุรักษ์มาแต่อดีต และเป็นที่ตั้งของหินศักดิ์สิทธิ์ 4 ก้อน ชาวบ้านแสงภาไม่พอใจอย่างยิ่งเพราะไม่เคยทราบว่ารัฐประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ภูชี้แก้วและป่าภูเรือ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2527 และยังคงสัมปทานให้ บริษัทตัดไม้ในบริเวณที่ชาวบ้านร่วมกันรักษามานหลายร้อยปี กลุ่มหนุ่มสาวและชาวบ้านจึงรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหา เพราะรัฐได้ละเมิดสิทธิชุมชนในทรัพยากรป่าและการสืบทอดความคิด ความเชื่อของชุมชน

นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ และเปิดโอกาสให้ราษฎรทำกินในเขต ป่า มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับจุดมุ่งหมายหลักในการสร้างชุมชนบ้านน้ำสวยห้วย ปลาตูก คือจัดสรรพื้นที่ให้ราษฎรยากจนอยู่อาศัย เพื่อแก้ปัญหาการบุกรุกถางป่า และเป็นนโยบายรักษาความมั่นคงภายใน ตามแผนยุทธการปราบปรามและสกัดกั้น การก่อการร้ายคอมมิวนิสต์

แต่ชุมชนก็มีปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินและการผลิตที่ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ โครงการที่ได้รับจากรัฐมี 2 ลักษณะ คือ เน้นวัตถุเพื่อสร้าง สาธารณูปโภค เช่น ถนน ท่อระบายน้ำ โครงการอีกลักษณะหนึ่งเน้นการส่งเสริม อาชีพและรายได้เพื่อการดำรงชีพ เช่นส่งเสริมการเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ ปลูก กะหล่ำปี มะเขือเทศ โครงการลักษณะนี้ในทัศนะของชาวบ้านเห็นว่าล้มเหลวเพราะ ขาดการติดตามผลและส่งเสริมเรื่องการตลาด แม้แต่โครงการสวนป่าห้วยปลาตูก โดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ รัฐวิสาหกิจในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีเป้าหมายปลูกป่าทดแทนป่าที่ถูกสัมปทาน ต่อมาเปลี่ยนนโยบายเป็นเพื่อการค้า ทำให้ ชาวบ้านขาดที่ทำกิน และขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่เพราะชาวบ้านต้องการทำกินในสวน ป่า บริเวณที่ตนถากถางบุกเบิกไว้ สวนป่าพยายามแก้ปัญหาโดยดำเนินโครงการ ปลูกสร้างสวนป่าเพื่อพัฒนาชนบท (คปช.) เพื่อให้ราษฎรมีที่ดินทำกินและอนุรักษ์ป่า ไม้

ปัญหาหลักของชุมชนอีสานก็คือขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน เช่นกรณีป่าดง
ลาน ซึ่งเป็นป่าคุ้มครองที่กรมป่าไม้ปลูกป่าซ่อมแซมกลายเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี
พ.ศ.2508 และปี พ.ศ. 2521 – 2528 มีการจัดที่ทำกินรูปของหมู่บ้านป่าไม้รวม 5
โครงการชาวบ้านเข้าผัดทอนขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินเพราะพื้นที่อยู่อาศัย อยู่ใน
เขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน บริเวณต้นน้ำชั้น 1 A ซึ่งตามกฎหมายถือเป็นพื้นที่
ห้ามอยู่อาศัย ทั้งที่โดยสิทธิชาวบ้านเข้าอยู่อาศัยในพื้นที่ก่อนการประกาศเขตอุทยาน
แห่งชาติ ภายหลังมติคณะรัฐมนตรีในเดือนเมษายน 2540 ให้มีการเพิกถอนสภาพ
อุทยานแห่งชาติและดำเนินการออก สปก 4 - 01 จึงอนุญาตให้ชาวบ้านเข้ามาทำ
มาหากินได้ และพัฒนาพื้นที่เป็นต้นแบบในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนแก่พื้นที่
อื่นด้วย แต่ชาวบ้านขาดความเชื่อมั่นต้องต่อสู้จนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านถาวร
และยังขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน จึงต้องดำเนินการต่อสู้จนถึงปัจจุบัน

ผลกระทบต่อชุมชน

การดำเนินนโยบายของรัฐ สะท้อนวิธีคิด วิธีแก้ปัญหาที่ทำลายสิทธิชุมชนใน
ชุมชนต่าง ๆ ไม่ยอมรับสิทธิชุมชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และใช้อำนาจ
รัฐควบคุมดูแลให้เป็นไปตามต้องการ

ชาวบ้านถือพื้นที่ป่าเป็น "ป่าชุมชน"ซึ่งหมายถึงพื้นที่ป่าที่ชุมชนอาศัยและทำ
มาหากิน หรือเลือกใช้ประโยชน์โดยไม่ได้ครอบครอง ชุมชนอีสานใช้ป่าชุมชนหลาย
รูปแบบ คือ ป่าวัฒนธรรม เช่นดอนปู่ตา ป่าช้า วัดป่า ลักษณะที่สองคือป่าต้นน้ำซึ่ง
ทำให้สภาพแวดล้อมอุดมสมบูรณ์ อีกลักษณะหนึ่งคือป่าที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น
เลี้ยงสัตว์ เก็บเห็ด หาของป่า มีกรรมสิทธิ์ตามความรู้สึกและการรับรู้ เป็น 3 ระดับ

ป่าที่หลายชุมชนมีสิทธิใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ป่าที่คนในชุมชนมีสิทธิใช้ร่วมกัน

ป่าที่ทุกคนไม่มีกรรมสิทธิ์แต่ใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ตามที่ชุมชนกำหนด

การจัดการทรัพยากรของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องหินสีก้อน ที่บ้านแสงภา
บุคคลไม่กล้าล่วงละเมิดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ การแต่งงานแล้วอยู่กับพ่อแม่ก่อนเพื่อ
สะสมไม้แล้วออกเรือน หรือการขอขมาเจ้าป่าก่อนตัดไม้ ความเชื่อเรื่องชะล่า หรือ
การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนเข้าผัดทอนแล้วรักษาป่าไม่ให้สมบูรณ์อยู่ได้อย่าง
ยั่งยืน

แต่เมื่อรัฐมีนโยบายเกี่ยวกับป่าไม้ เช่น การสัมปทานป่า ทำให้ป่าถูกทำลาย ชุมชนบุกเบิกพื้นที่ตามเส้นทางลากไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในพื้นที่ ประชาชนจึงไม่ยอมรับรู้ประกาศของรัฐ ส่งผลให้เกิดปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน และปัญหาอื่นๆ ตามมา

โครงการ คจก. มีวิธีการจัดสรรที่ดินในเขตป่าที่ไม่เหมาะสม และไม่ยืดหยุ่นต่อชาวบ้านในพื้นที่ เช่นกรณีป่าดงลาน ทำให้เกิดปัญหาการต่อต้าน เรียกร้องสิทธิจนถึงขั้นบุกเบิกป่าและเผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่รัฐ เป็นปัญหาหลักในชุมชนอีสานหลายพื้นที่

การปฏิบัติงานของรัฐกลับกลายเป็นปัญหาแก่ทรัพยากรของชุมชน ไม่เชื่อถือระบบความคิดความเชื่อ เช่น ใช้พื้นที่ตอนป่าสงวนสร้างถนนเข้าหมู่บ้านขณะเดียวกันรัฐก็เป็นผู้ทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรม การให้สัมปทานป่าและการสร้างสวนป่ายุคาลิปดิสทำให้พื้นที่ป่าสูญเสียไปอย่างมากมาผลิตผลจากป่าที่ชาวบ้านได้ใช้ก็สูญเสียไปด้วย

การตอบโต้และยืนยันสิทธิชุมชน

การเปลี่ยนแปลงสังคมหมู่บ้าน ตามแนวทางการพัฒนาการของรัฐในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้ก่อให้เกิดความสับสน การผลิตเริ่มผูกติดกับเงินและผลประโยชน์ ในขณะที่เดียวกันก็ไม่คำนึงถึงระบบคุณค่าและศีลธรรมที่ได้รับการปลูกฝังมาจากอดีต อำนาจในการตัดสินใจและการดำเนินการต่าง ๆ มิได้เป็นของชุมชน แต่มาจากภายนอกชุมชนเช่นระบบทุน นโยบายรัฐแต่ชุมชนก็ไม่ได้ยินยอมให้เกิดการละเมิดสิทธิ มีการตอบโต้เพื่อยืนยันสิทธิชุมชน และอัตลักษณ์ของชุมชนไว้หลายลักษณะ แตกต่างกันไปตามลักษณะปัญหาและลักษณะเฉพาะของชุมชน

1. การปรับปรุงวัฒนธรรม เป็นวิธีการที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความยืดหยุ่น รับสิ่งใหม่ ๆ มาปรับใช้และดำเนินการ เช่นการยอมรับการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน แต่ชุมชนเห็นว่าควรเพิ่มเติมสาระการเรียนรู้ชีวิตจากกลุ่มสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน เพื่อให้เยาวชนมีความเข้าใจจารีตประเพณี ความเชื่อดั้งเดิม โดยเปิดโอกาสให้กลุ่มเด็ก และหนุ่มสาวเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรม พบในกรณีศึกษาบ้านแสงภา ให้เยาวชนมีโอกาสเข้าวัด ร่วมงานบุญหิน 4 ก้อน ฮีตคองธาตุดินแทนโดยกลุ่มผู้อาวุโส และครอบครัวเป็นผู้นำ

การปรับปรุงอีกรูปแบบหนึ่งเป็นการระบายความขัดแย้งไม่พึงพอใจเกี่ยวกับ
ลัทธิในชาติพันธุ์ไทย - ลาว ซึ่งถูกเจ้าหน้าที่รัฐในอดีตปฏิเสธความชอบธรรมในการ
ดำรงอัตลักษณ์ด้านภาษา, วรรณกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เช่น การบันทึกใน
เอกสารพื้นเวียงซึ่งเป็นวรรณกรรมที่กล่าวถึงกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ยึดเมืองจำปาศักดิ์
สมัยราชการที่ 2 กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ สมัยราชการที่ 3 และเหตุการณ์
สงครามไทย - ลาว ลุ่มน้ำโขง แสดงข้อเท็จจริงและข้อคิดเห็นของชาวอีสานที่รู้สึก
ถูกบีบคั้น กดขี่ ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากรัฐไทยและมีความรู้สึกที่ดีต่อเจ้าอนุวงศ์

มีสำนวนที่กล่าวถึงเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งถูกเรียกว่า “เจ้านาย” **เจียมผิเผ่า**
เจียมเจ้ายืน หมายถึงนับถือยำเกรงผิจะอยู่จนแก่เฒ่า นับถือเจ้านายอายุยืน เป็น
การกล่าวถึงความสัมพันธ์ของคนคือชาวบ้านกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และนำมาผูกโยง
ความสัมพันธ์ของคนกับคนในลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีผลต่อวิถีชีวิตของ
ชาวบ้านอาจตีความหมายได้หลายนัย ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

การเก็บข้อมูลภาคสนามทั้ง 3 พื้นที่ คณะวิจัยได้รับฟังคำกล่าวขวัญถึงเจ้า
นาย ในความหมายเจ้าหน้าที่รัฐอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่น ...เปือกกะจำเป็น ทำอย่างไร
ละ ราษฎรกับนายอยู่ร่วมกัน เชิงกะจำเป็น จังซี่ละ...

... แต่ก่อนพวกฉันย่านคือหยั่งนี้ ย่านนาย นายมาเล่นหนี เดียวนี้พอจน
หนัก บ่ย่านนายนะ ดำรวจน้อยเว้าบ่ม่วน ดำตี๋ม ย้อนความจน...

2. การอพยพโยกย้าย ชาวอีสานส่วนใหญ่สามารถแก้ไขปัญหาการดำรง
ชีวิต ด้วยการอพยพโยกย้ายไปหาที่ดินทำกินใหม่ ๆ โดยเฉพาะการอพยพเข้าถากถาง
พื้นที่ป่า ในบริเวณที่บริษัทสัมปทานไม่ได้ตัดถนนเข้าไป ชาวบ้านติดตามไปบุกเบิกที่
ทำกินเพื่อปลูกข้าวพืชพาณิชย์อื่น ๆ เช่น ข้าวโพด ปอ อ้อย มันสำปะหลัง

ชาวบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก ประสบปัญหาในการอพยพ โยกย้ายหาที่ดินทำ
กิน จนรัฐดำเนินการจัดตั้งหมู่บ้านและอำนวยความสะดวกด้านสาธารณูปโภคต่าง ๆ
เพื่อให้ชุมชนสร้างพื้นฐานความเป็นอยู่ของตนเองได้ แต่สภาพดินที่ไม่เหมาะต่อการ
เพาะปลูกในเชิงพาณิชย์จึงมีโครงการแก้ไขความยากจน โดยรัฐส่งเสริมให้เลี้ยงกบ
ปลาตุก และเปิดเทศ แต่ขาดการดำเนินการด้านการตลาด และการประเมินโครง
การเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง แตกต่างจากการรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม
เช่น กลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มทำบุญ กลับมีความมั่นคงเพราะทุกคนรับรู้สิทธิและ
หน้าที่ ที่จะต้องปฏิบัติและชุมชนมีอำนาจในการจัดการเอง การอพยพโยกย้ายเพื่อ

หารายได้มาดำรงชีวิต ของชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กคือ ไปทำงานรับจ้างที่ กรุงเทพมหานคร และจังหวัดระยอง

การอพยพโยกย้ายของชาวบ้านชำผักหนาม จากบ้านชำแคนออกจากป่าสงวนแห่งชาติดงลาน แสวงหาที่ดินทำกินในเขตชำผักหนามเพราะมีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร แต่กลับถูกอพยพตามโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ทำให้เกิดการซื้อทับที่ดินทำกินของราษฎรเจ้าของที่ดินเดิม ในเขตบ้านเทพประทานและบ้านเทพชมพู เมื่อมีมติ ยกเลิกโครงการ คจก. ชาวบ้านจึงอพยพกลับไปตั้งบ้านเรือนที่บ้านชำผักหนาม ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ทำให้เกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองส่วนท้องถิ่น การตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนในเขตป่า ด้วยการอพยพโยกย้ายหลายครั้งจึงปรับเปลี่ยนไปเป็น การเผชิญหน้าและหาอำนาจด้านและสนับสนุน

3. การเผชิญหน้า ชุมชนชำผักหนามได้เลือกวิธีการตอบโต้แบบเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐ ด้วยความรู้สึกว่ารัฐใช้อำนาจสั่งการ แทนการประสานงานสร้างความเข้าใจ แก่นนำของชาวบ้าน ประมาณ 17 ครอบครัว จึงใช้วิธีบุกรุกเข้าไปตั้งบ้านเรือนในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านจึงถูกทางราชการแจ้งจับในข้อหาบุกรุก ทำลายทรัพย์สินของทางราชการ

พ.ศ.2537 นำเรื่องเข้าร้องเรียนกับรัฐบาล

พ.ศ.2538 - 2542 ชุมชนชำผักหนาม มีมติกับอุทยานแห่งชาติกำหนดแบ่งเขตที่ทำกินและอุทยาน อย่างชัดเจน ชุมชนจัดตั้งองค์กรเพื่อปกครองตนเอง และแสวงหาความร่วมมือกับองค์กรทั้งภาครัฐและเอกชน โดยมีจุดมุ่งหมายหลักในการแสดงศักยภาพของชุมชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นฐานแห่งความเท่าเทียม เสมอภาค และยั่งยืน เป็นการแสดงว่า “วิกฤตกลับเป็นโอกาส” จนสามารถกลายเป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่น ๆ ได้

คุณสมบัติหลายประการ เช่นความสามัคคี ความเสียสละ และร่วมมือกัน ปฏิบัติตามกฎหมายระเบียบของชุมชน เช่น ยินยอมรับการจัดสรรที่ดิน 25 ไร่ (ในกรณีที่เคยมีมากกว่า 25 ไร่) และ 15 ไร่ (ในกรณีมีน้อยกว่า 25 ไร่ หรือไม่มี) กฎระเบียบเกี่ยวกับป่าชุมชน และธรรมนูญของหมู่บ้าน ซึ่งเกิดจากอำนาจของชุมชน ได้รับการยอมรับและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด คุณสมบัติเหล่านี้ คือการผลิตซ้ำอุดมการณ์สิทธิชุมชนในรูปแบบใหม่ โดยมีเป้าหมายมิใช่เพียงความอยู่รอดของชุมชน แต่

หมายความว่ารวมถึงการประกาศตัวตน และพลังอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร และการจัดระเบียบสังคมใหม่ บนพื้นฐานความคิด ความเชื่อในศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์

วิธีการเผชิญหน้า ตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนนี้ ได้ใช้ร่วมกับวิธีการหาอำนาจด้านและสนับสนุน

4. การหาอำนาจด้านทุนและสนับสนุน อำนาจด้านและสนับสนุนที่พบในชุมชนอีสาน คือการสร้างเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม และสร้างองค์กรชุมชน

เครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม มีทั้งองค์กรภาครัฐและเอกชน ซึ่งให้การสนับสนุนด้านแนวคิด ทิศทางและเป้าหมายในการจัดการทรัพยากร การรับรู้ข้อมูลข่าวสารทางวิชาการ ด้านกฎหมายนโยบายที่มีผลกระทบต่อชุมชน การอบรมสัมมนาดูงานเพื่อส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนทัศนะและให้กำลังใจ องค์กรเอกชนเช่น โครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เครือข่ายองค์กรชาวบ้านภาคอีสาน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ และองค์กรของรัฐได้แก่ อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ศูนย์ฝึกอบรมวนเกษตรชุมชน และกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม

เครือข่ายเหล่านี้ ประสานความร่วมมือในระยะแรก แล้วให้ชาวบ้านได้ดำเนินการต่อไป ช่วงปี พ.ศ. 2538 - 2539 เป็นช่วงของทิศทางการดำเนินงานของชุมชน ชาวบ้านเป็นสมาชิกขององค์กรต่าง ๆ ทำให้มีประสบการณ์ มีทักษะในการต่อรองและสั่งสมเรียนรู้ในช่วงปี พ.ศ.2535 - ปัจจุบัน

ข้อคิดและแนวทางที่ได้รับ ถูกนำมาใช้ในการบริหารจัดการชุมชนและจัดการทรัพยากร ในรูปขององค์กรชุมชน จำลองรูปแบบจากการปกครองของรัฐ มีประธานหมู่บ้าน รองประธาน คณะกรรมการฝ่ายปกครอง และคณะกรรมการกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการวนเกษตร คณะกรรมการออมทรัพย์และกองทุน องค์กรดังกล่าวปฏิบัติหน้าที่ โดยมีหลักการให้ชุมชนพึ่งพาตนเอง เช่นเปลี่ยนจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เป็นเกษตรแบบยั่งยืน วนเกษตรและเกษตรผสมผสานตลอดจนควบคุมดูแล จัดระเบียบชุมชนเพื่อให้เกิดการอนุรักษ์ป่า และใช้ประโยชน์จากป่าและน้ำอย่างยั่งยืน

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การจัดระเบียบชุมชน และจัดการทรัพยากรเป็นไปตามเป้าหมาย มีสองประการคือ ศักยภาพของผู้นำและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนและการหนุนเสริมขององค์กรเอกชน

4.1 คุณสมบัติผู้นำ ผู้นำที่ชุมชนข้าฝักหนามพิจารณาคัดเลือก คือได้ รับความไว้วางใจจากชุมชน มีความเป็นธรรมสามารถแก้ปัญหาในชุมชนได้ เสียสละ และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มีบุคลิกเป็นผู้นำ และมีประสบการณ์ร่วมกับชุมชนมีความรู้ ความสามารถ และมีความพร้อมในเรื่องส่วนตัว บทเรียนสำคัญของชุมชน ในการเลือกผู้นำเดี่ยว ขาดการตรวจสอบ ทำให้เป็นเครื่องมือของบุคคลอื่นได้ง่ายและส่งผลกระทบถึงชุมชน จึงมีการเลือกผู้นำกลุ่มตามคุณสมบัติดังกล่าว และมีบทบาทหน้าที่ตามศักยภาพและลักษณะของงานทั้งในและนอกชุมชน เช่นเลือกผู้มีอุดมการณ์ มีเจตน์เป็นของตนเอง (พ่อจิต เอกอารีย์ และพ่อมุข) ทำงานด้านการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรม เลือกผู้อาวุโส มีความเป็นธรรม สุภาพอ่อนโยน (พ่อสวิง เพี้ยซ้าย) เป็นประธานชุมชน ประสานงานกับองค์กรภายนอก และเลือกคนหนุ่มเรียนรู้เร็ว รอบคอบมีความคล่องตัว (นายอดุลย์ คำแซงสิงห์) จัดการงานข้อมูลชุมชน การทำงานของผู้นำกลุ่ม มีการแบ่งงานและมีกระบวนการตรวจสอบทุกขั้นตอน เพื่อให้เกิดความโปร่งใส และเป็นที่ยอมรับของชุมชน

4.2 การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ชุมชนข้าฝักหนามเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคน มีส่วนในการแสดงความคิดเห็น ให้ข้อเสนอแนะผ่านเวทีชาวบ้าน การถ่ายทอดความรู้โดยการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของชุมชนที่กำหนดขึ้นร่วมกัน ชุมชนจึงรับรู้และตระหนักในความสามัคคี เสมอภาค โดยมีเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจคือจารีตประเพณีที่สืบทอดไว้ เช่นบุญเลี้ยงบ้าน เลี้ยงศาลปู่ตา บุญบั้งไฟ และประสบการณ์ยาวนานในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินร่วมกัน

ชุมชนบ้านแสงภา เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่ใช้วิธีหาอำนาจด้านและสนับสนุน ร่วมกับการเผชิญหน้าเมื่อเกิดปัญหาการไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในกรณี การต่อต้านสัมปทานทำไม้บริเวณป่าภูตืนสวนทราย ในปี พ.ศ.2529 กลุ่มหนุ่มสาว กลุ่มผู้อาวุโส กำนัน และผู้ทรงคุณวุฒิ ได้รวมตัวเพื่อแก้ปัญหาย่างเป็นขั้นตอน

ชาวบ้านร่วมปรึกษาหารือ เพื่อสรุปแนวทางการคิด

ยกขบวนชาวบ้านเพื่อยื่นหนังสือต่อทางอำเภอ อำเภอรับดำเนินการ

ยกขบวนชาวบ้านยื่นหนังสือต่อทางจังหวัด จังหวัด จังหวัดรับจะดำเนินการ แต่ปัญหาไม่ได้รับการแก้ไข เพราะระหว่างยื่นหนังสือบริษัทสัมปทานเร่งดีดราไม้ เพื่อตัดไม้

เมื่อชาวบ้านไม่มั่นใจในการปฏิบัติงานของอำเภอและจังหวัด จึงส่งตัวแทนยื่นหนังสือที่ทำเนียบรัฐบาล พลเอกหาญ ลีลาพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในสมัยนั้น เดินทางมาดูพื้นที่ภูตืนสวนทรายด้วยตนเอง และยินยอมให้ยกเลิกสัมปทานป่าดังกล่าว

แนวทางสิทธิชุมชน

แนวทางสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน เป็นสิทธิชุมชนที่มีรากฐานจากจารีตประเพณี มีระบบศีลธรรมที่ให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและความเชื่อทางพุทธศาสนา ชุมชนอีสานทั้ง 3 กรณีศึกษา เป็นชุมชนที่มีความแตกต่างกัน โดยพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ชุมชน บ้านแสงภามีความเป็นชุมชนดั้งเดิม ก่อตั้งชุมชนมานานกว่า 400 ปี ส่วนชุมชนช้างค้ำหนามและชุมชนห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพโยกย้าย มีอายุการก่อตั้งชุมชนไม่ถึง 50 ปี จากการวิจัยพบว่าสิ่งยึดโยงความเป็นชุมชนอีสาน มีความคล้ายคลึงกัน คือระบบความคิด ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของชุมชนในด้านภาษา วัฒนธรรม จารีตประเพณี และประสบการณ์เฉพาะซึ่งพัฒนาขึ้นเป็นภูมิปัญญาของแต่ละชุมชน

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลง และปัจจัยภายนอก ทั้งด้านเศรษฐกิจสังคมการเมือง และวัฒนธรรมในยุคใหม่ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนในลักษณะที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งหลากหลาย

ชุมชนอพยพโยกย้าย ได้รับแรงหนุนเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาแนวคิดและเรียกร้องต่อสู้ ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น สมัชชาเกษตรกรรายย่อย (สกรย.) สมัชชาคนจน ตลอดจนผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยสามารถพัฒนาตนเอง เรียนรู้การเป็นผู้นำองค์กรชุมชน และพัฒนาศักยภาพชุมชน ต่อสู้เรียกร้องการรับรองสิทธิชุมชนจากรัฐได้ในระดับหนึ่ง

ชุมชนดั้งเดิม มีลักษณะแตกต่างในการแก้ปัญหาเพราะมีศักยภาพสูง ในด้านความผูกพันในระบบเครือญาติอย่างแน่นแฟ้นและยึดถือจารีตประเพณีที่ได้สืบทอดมาเป็นแนวปฏิบัติ พลังในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิชุมชน มิได้พึ่งพิงองค์กรเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรมมากนัก

อย่างไรก็ตามสิ่งที่ปรากฏเป็นเงื่อนไขสำคัญก็คืออำนาจของชุมชน ในการจัดระเบียบสังคม และจัดการดูแลรักษา ตลอดจนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ชุมชนทั้งสองลักษณะได้ดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม แนวทางในการพัฒนาสิทธิชุมชนอีสานจึงควรส่งเสริมอัตลักษณ์ด้านภาษา จารีตและวัฒนธรรมชุมชน ให้ดำรงอยู่ในชุมชนปรับปรุงกฎหมายที่เกี่ยวข้องในระดับโครงสร้างและคืบอำนาจในการจัดการ การกำหนดตนเองแก่ชุมชน โดยไม่ถือเป็นอำนาจเบ็ดเสร็จจากรัฐ เพื่อให้เป็นไปตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 โดยเฉพาะมาตราที่ 46 ที่บัญญัติให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิที่จะรักษาทรัพยากรธรรมชาติ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นไว้ เพื่อประโยชน์ของท้องถิ่นเอง